

μητικήν καὶ τὴν Γεωμετρίαν, ὡς μέτρα, πίνακας τετραγωνικοῦ μέ-
τρου μεθ' ὑποδιαίρεσεων εἰς τετραγωνικὰ δεκατόμετρα καὶ τετραγω-
νικὰ ἑκατοστόμετρα, διαλυτὰς ἐπιφανείας πρὸς σαφῆ παράστασιν τοῦ
ἐμβαδοῦ αὐτῶν, γεωμετρικὰ σώματα (κῶνον, κύλινδρον, πυραμίδα,
πρίσματα) κ.λ., β'. πρὸς τὴν Φυσιογνωσίαν, μέρη π.χ. φυτῶν, μέρη
τοῦ σώματος ζῴων, ἀπλᾶς τινὰς φυσικὰς συσκευάς, κιβώτια διὰ φυ-
σιογνωστικὰς συλλογὰς κ.λ., γ'. πρὸς τὴν Γεωγραφίαν, π. χ. ἐκτύ-
πους χάρτας ὁρέων, ὄροσειρῶν, κοιλάδιων, καὶ νομῶν ὄλων ἐκ γύψου,
κηροῦ ἢ πλαστιλίνης.

4. Τοιαῦται ἐργασίαι δὲν εἶναι μόνον σπουδαῖον μέσον πρὸς ἱκανο-
ποίησιν τοῦ ἐν τοῖς ἄλλοις μαθήμασι διεγερθέντος διαφέροντος, ἀλλὰ
καὶ ἐνισχύουσι τὸ διαφέρον τοῦτο, ὅπερ εὐκόλως μεταφέρεται καὶ εἰς
αὐτὰς τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας. Πλὴν τούτου δὲ τελειότατ' ἐξυπη-
ρετοῦσι καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐποπτείας.

III. Μέσα τῆς διδασκαλίας καθ' ὄλου.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶδομεν ὅτι ἕκαστον τῶν διδασκομένων μαθη-
μάτων συντελεῖ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς κατὰ τιν'
ὁρισμένον τρόπον· ἄλλα μὲν τούτων ὑποβοηθοῦσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν
τῆς ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν μαθητῶν, ἄλλα δὲ παρ-
έχουσιν εἰς αὐτοὺς τὰς διὰ τὸ πράττειν ἀπαιτουμένας γνώσεις καὶ δε-
ξιότητας. Οὕτω δ' ἐμβάλλοντ' εἰς τὸν τρόφιμον τὴν πεποίθησιν ὅτι
δύναται νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἀγαθὸν ἐν τῷ βίῳ καὶ τὴν γνῶσιν
πῶς δύναται τοῦτο νὰ κατορθώσῃ μορφοῦσι τὴν βούλησιν αὐτοῦ.
Πάντα δ' ὅμως τὰ μαθήματα ἔχουσι κυρίως σημασίαν, διότι ἀναπτύσ-
σουσι τὸ πολυμερὲς ἄμεσον διαφέρον, οὕτω δ' ἐμμέσως ἐπιδρῶσιν ἐπὶ
τὴν γένεσιν τῆς ἠθικῆς βουλήσεως. Διὰ ταῦτ' οὐδὲν τῶν μαθημάτων
τούτων δύναται νὰ λείπη ἐν τῇ παιδαγωγούσῃ διδασκαλίᾳ.

Ἐξετάζοντες ἀνωτέρω τὴν παιδαγωγικὴν σημασίαν ἑκάστου μαθή-
ματος ἐποιοῦμεθα, εὐκαιρίας παρουσιαζομένης, λόγον καὶ περὶ τῆς
ἐκλογῆς, τῆς διατάξεως καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐξ αὐτοῦ διδακτέας
ὑλης. Ταῦτα πρέπει νῦν νὰ συμπληρωθῶσιν· ἐν τῷ ἔργῳ δὲ τούτῳ θὰ
ὀδηγώμεθα ὑπὸ τοῦ ἐγγυτάτου σκοποῦ πάσης παιδαγωγούσης διδασκα-
λίας, τῆς μορφώσεως πολυμεροῦς ἄμεσου διαφέροντος· ἤτοι θὰ ὀρί-
σωμεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς κατὰ τίνων θεμελιώδεις ἀρχὰς ὀφείλομεν
γὰ ἐκλέγωμεν, νὰ διατάττωμεν καὶ νὰ ἐπεξεργαζώμεθα τὴν διδα-
κτέαν ὑλὴν, ὅπως καὶ διὰ τούτων τῶν μέσων ἐπιτυγχάνηται καὶ
προάγῃται ἡ γένεσις ἄμεσου διαφέροντος ἐν πᾶσιν ἀνεξαιρέτως τοῖς
μαθήμασιν.

α') *Ἐκλογή τῆς ὕλης.*

1. Διὰ τὴν γένεσιν τοῦ διαφέροντος σπουδαία εἶναι πρὸ πάντων ἡ συνοχὴ τῆς ὕλης, ἣν ἐπαλλήλως ἐπεξεργαζόμεθα ἐν τινι μαθηματι. Προκειμένου π. χ. *περὶ τῆς φρονηματιστικῆς ὕλης*, δυνάμεθα νὰ ἐπεξεργασθῶμεν εἰς ἓν σχολικὸν ἔτος *πολλὰ μικρὰ διηγήματα*, ὧν ἕκαστον καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχει καὶ οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ ἄλλα ἢ μείζονά τινα συνεχῆ καὶ ἐνιαῖον ὅλον ἀποτελοῦσαν διήγησιν, ἣτις ἀπαιτεῖ πρὸς ἐπεξεργασίαν μακροτέρον χρόνον. ἴσως ὁλόκληρον ἔτος, ὅπως π. χ. εἶναι ὁ Ροβινσὼν, ἡ Ὀδύσσεια κ. λ. Εὐκόλως εἶναι δυνατόν νὰ ποδειχθῇ ὅτι ἡ ἐπεξεργασία μείζονός τινος, συνεχοῦς καὶ ἐνιαίας ὕλης εἶναι προτιμότερα τῆς ἐπεξεργασίας μικρῶν καὶ ἀσχέτων πρὸς ἀλλήλα τεμαχιδίων.

Ὅταν ἔχομεν ἐκτενεστέραν τινὰ ὕλην, πάντοτε τὰ ἐπόμενα μέρη συνδέονται πρὸς τὰ προηγούμενα αἰτιωδῶς. Ὅταν δὲ τὰ προηγούμενα εἶναι αἰτία, ἡ ἐπεξεργασία αὐτῶν διευκολύνει πολὺ τὴν κατανόησιν καὶ τῶν ἐπομένων, πρὸς δὲ διεγείρει προσδοκίαν καὶ ἐντείνει τὴν προσοχὴν. Διὰ τοῦτο οἱ μαθηταὶ ἀντιλαμβάνονται εὐκολώτερον τὸ διδασκόμετον καὶ ἔχουσι ζωηρὸν διαφέρον δι' αὐτό. Τοῦναντίον, ὅταν ἔχομεν μεμονωμένα τινὰ μικρὰ διηγήματα, εἴμεθα πολλοῖς ὑποχρεωμένοι νὰ δημιουργῶμεν πρῶτον δι' ἰδιαιτέρας ὕλης ἐργασίας τὴν διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ νέου κατάλληλον πνευματικὴν κατὰστασιν, διότι ἄλλως οἱ μαθηταὶ ἐπίπολάως μόνον ἐγνωοῦσι τὰ πρῶτα χωρὶς οὐδὲν διαφέρον νὰ συναισθάνωνται διὰ ταῦτα.

Ἄλλα καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιδράσεως πολλῷ μᾶλλον καὶ διαρκέστερον ἐπιδρᾷ συνεχῆς ὕλη ἢ μεμονωμένα τινὰ θρύμματα. Διὰ τῆς διδασκαλίας ἐν γένει καὶ πρὸ πάντων τῆς τῶν φρονηματιστικῶν μαθημάτων ἐπιδιώκομεν νὰ διεγείρωμεν *παρὰ τῷ τροφίμῳ τάσιν πρὸς τὸ εὐγενὲς καὶ ἀγαθόν*, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκεῖ ἀπλή ἠθικὴ γνῶσις· *ταύτην ὀφείλομεν νὰ προσπαθήσωμεν νὰ μεταβάλωμεν εἰς ἠθικὴν βούλησιν*. Ἄριστον δὲ πρὸς τοῦτο μέσον, ὅπως ἀνωτέρω ἤδη ἀπεδείχθη, εἶναι τὸ πολυμερὲς ἄμεσον διαφέρον. Ἐπειδὴ δ' ἡ συνεχῆς ὕλη ὑποβοηθεῖ, ὅπως πρὸ ὀλίγου ἐδείξαμεν, τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ τοιούτου διαφέροντος, διὰ τοῦτο αὕτη ἐπιδρᾷ καὶ ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἐπόψεως διαπαιδαγωγοῦσα καὶ διαμορφοῦσα τὸν τρόφιμον. Εἰς ταῦτα προσθετέον ὅτι ἰσχυρὰ ἠθικὴ βούλησις πολλῷ εὐκολώτερον γεννᾶται ἐκ συνεχοῦς καὶ καλῶς διατεταγμένου ποσοῦ γνώσεων ἢ ἐκ γνώσεων καταλειπμένων καὶ ἐκ μικρῶν τινῶν ἀσχέτων ἀλλήλοις τεμαχίων ἀποτελουμένων. Ὁ Ἐρβαρτος ἐν σχέσει πρὸς ταῦτα λέγει: «Ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μεγάλων γεγονότων καὶ συνεχοῦς, ἐνιαίου ποσοῦ ἰδεῶν». Ἐκ πάντων τούτων ἐπεταί *ὅτι διὰ τὴν διδασκαλίαν ἡμῶν πρέπει νὰ ἐκλέγωμεν πρὸς ἐπεξεργασίαν συ-*

νεχῆ καὶ ἐνιαίαν ὕλην οὐχὶ δὲ μικρά τινα καὶ ἀσυνάρτητα ἀλλή-
λοις διηγημάτια.

Τοῦτο δὲ πράττομεν ἐν πρώτοις προκειμένου περὶ φρονηματιστι-
κῆς ὕλης. Τὸ αὐτὸ δὲ πράττομεν, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, καὶ εἰς
πάντα τὰ λοιπὰ μαθήματα, ἵνα διευκολύνωμεν τήν τε κατανόησιν αὐ-
τῶν καὶ τὴν γένεσιν τοῦ διαφέροντος. Καθ' ὅσον λοιπὸν προχωροῦμεν
εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις ἐπεξεργαζόμεθα ἐν τῇ ἀναγνώσει αἰεὶ ἐκτενε-
στερα ποιήματα καὶ τεμάχια τοῦ πεζοῦ λόγου. (*) *Ἐν δὲ τῇ Φυσιο-
γνωσίᾳ* συναποτελοῦμεν ομάδας τῶν διδαχθησομένων ἀντικειμένων,
ἧτοι συμβιωτικῆς κοινότητος, ὅπως ἀνωτέρω εἶπομεν, οὕτω δὲ καὶ
ἐνταῦθα ἐπεξεργαζόμεθα ἐκτενεστερα τμήματα διδακτικῆς ὕλης.

2. Διὰ τὰ διεγείρωμεν δ' ὅμως τὸ ἄμεσον διαφέρον, πρέπει κατὰ
τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης νὰ προσέξωμεν καὶ εἰς ἕτερόν τι. Οἱ μαθηταὶ
ἀντιλαμβάνονται εὐκολώτατα τὴν ὕλην ἐκείνην, ἣν φέρομεν πρὸ τῶν
αἰσθήσεων αὐτῶν, ὅπως καὶ ἐκείνην, ἣτις εἶναι ἐν μέρει ἤδη γνωστὴ
εἰς αὐτούς. Τοὺς δύο τούτους ὅρους ἐκπληροῦσι κάλλιστα τὰ ἐν τῇ πα-
τρίδι τῶν μαθητῶν εὐρισκόμεν' ἀντικείμενα. Ταῦτα δυνάμεθα νὰ φέ-
ρωμεν πρὸ τῶν αἰσθήσεων τῶν μαθητῶν εἴτ' ἐκτὸς τοῦ σχολείου, κατὰ
τὰς ἐκδρομὰς καὶ τοὺς περιπάτους εἴτε καὶ ἐν αὐτῷ, καὶ ταῦτα, ὡς ἐπὶ
τὸ πλεῖστον, γνωρίζουσιν οὗτοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον. *Διὰ τοῦτο ἐν
ἅπασιν τοῖς μαθήμασιν ἐκλέγομεν διὰ τὴν διδασκαλίαν κατὰ προ-
τίμησιν ἀντικείμενα καὶ καταστάσεις τῆς πατρίδος τῶν μαθητῶν.*
Οὕτω π. χ. α') ἐν τῇ *Φυσιογνωσίᾳ* διδάσκομεν κυρίως τὰ ζῶα, τὰ
φυτὰ καὶ τὰ ὄρυκτὰ τῆς στενωτέρας πατρίδος τῶν μαθητῶν, ἐκ δὲ τῶν
ἀντικειμένων τῶν ξένων χωρῶν μόνον ἐκεῖνα, ἅτινα εἶναι σπουδαιό-
τατα καὶ διὰ τὴν πατρίδα τοῦ μαθητοῦ, καίτοι δὲν παράγονται εἰς ταύ-
την (ὅπως εἶναι π. χ. ὁ καφφές, ἡ ὄρυζα, τὸ τέϊον, ἡ σάκχαρις, διὰ
πολλὰ μέρη ὁ βάμβαξ κ. λ.) καὶ ἐκεῖνα ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ
γνωρίσματα χώρας, τὴν ὁποίαν ἐδιδάξαμεν ἤδη εἰς τὸ μάθημα τῆς Γε-
ωγραφίας (ὅπως εἶναι ἡ τίγρις διὰ τὴν νότιον Ἀσίαν, ὁ λέων διὰ τὴν
Ἀφρικὴν, ὁ κάστωρ καὶ τὸ κολύβριον διὰ τὴν Ἀμερικὴν, ἡ λευκὴ
ἄρκτος διὰ τὴν Ρωσίαν κ. λ.). Δι' ἀμφοτέρων ταύτων τὰς ομάδας τῶν
ἀντικειμένων τῶν ξένων χωρῶν ἔχει ἤδη ἐγερωθῆ τὸ διαφέρον τῶν μα-
θητῶν, τῆς μὲν πρώτης ἐκ τῆς καθημερινῆς χρήσεως πολλῶν τῶν εἰς
ταύτην ὑπαγομένων, τῆς δὲ δευτέρας ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς Γεωγρα-
φίας, διὸ ἀξιοσύστατον εἶναι ἀντικείμενα ταῦτα νὰ ἐξετάσωμεν ἀκρι-
βέστερον εἰς τὸ μάθημα τῆς Φυσιογνωσίας.

β') *Ἐν τοῖς Μαθηματικοῖς*. Αἱ ἐργασίαι τῶν γεωργῶν, τῶν χει-
ρωνακτῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ ἀντικείμενα εἰς τὰ ὁποῖα αὐταὶ ἀναφέ-

(*) Ταῦτα ὑποδηλοῦσι πῶς ἀπαιτεῖται γὰ εἶναι συντεταγμένον καὶ τὸ ἀνα-
γνωστικὸν βιβλίον τῶν μαθητῶν. (Σ. Μ.)

ρονται, ὡσαύτως δὲ καὶ φυσιογνωστικῶς καὶ γεωγραφικῶς ἀντικείμενα τῆς πατρίδος τῶν μαθητῶν παρέχουσιν ἀφθονον ὕλικόν, καταλληλότερον δι' ἐφηρμοσμένα προβλήματα τῆς τε ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ χρησιμοποιῶμεν κατὰ κανόνα τοιαῦτα πράγματα ὡς βάσιν τῆς διδασκαλίας τῶν μαθημάτων τούτων. Μόνον δ' εἴαν ἡ γεωγραφικὴ καὶ φυσιογνωστικὴ διδασκαλία διήγειραν ἤδη τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν διὰ ξέν' ἀντικείμενα παρέχομεν εἰς τοὺς μαθητὰς πρὸς λύσιν καὶ προβλημάτων ἀναφερόμεν' εἰς ἀντικείμενα φυσιογνωστικά, γεωγραφικὰ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἄλλων νομῶν καὶ χωρῶν.

γ') *Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ τῇ Γεωγραφίᾳ.* Ὀλίγα κατορημένα μέρη ὑπάρχουσι παρ' ἡμῶν, ἅτινα νὰ μὴ ἔχωσιν ἀρχαῖα εἰρήπια ἢ τόπους πρὸς τοὺς ὁποίους συνδέονται παραδόσεις ἢ ἱστορικὰ γεγονότα ταῦτα πρὸ παντὸς πρέπει νὰ ἐξετάζωμεν διεξοδικῶς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας· ὁμοίως δὲ καὶ ἡ Γεωγραφία ἀσχολεῖται πρὸ πάντων εἰς τὰ ποῖον τοῦ ἐδάφους καὶ εἰς τὰς ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτομένης βιοτικῆς σχέσεις τῶν κατοίκων τῆς στενωτέρας πατρίδος τῶν μαθητῶν. Ἀλλὰ πάντως οὔτε ἡ Ἱστορία οὔτε ἡ Γεωγραφία πρέπει νὰ περιορίζονται εἰς τὸ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον παρέχει ἡ στενωτέρα πατρίς τοῦ μαθητοῦ. Ἐκαστος Ἕλληνα δὲν εἶναι μόνον πολίτης τῆς ἰδιαίτερας αὐτοῦ πατρίδος καὶ τοῦ νομοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον αὐτὴ ἀνήκει, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης Ἑλλάδος, ἐν ἐκάστη δὲ τῶν ἰδιοτήτων τούτων ἔχει ὁρισμένα καθήκοντα καὶ δικαιώματα· διὰ νὰ γνωρίσῃ δὲ ταῦτα τελείως ἀπὸ πάσης ἐπόψεως πρέπει νὰ γνωρίσῃ τὴν ἱστορίαν καὶ τῆς ὅλης μεγάλης Πατρίδος του. Ἡ γνῶσις αὐτὴ χρησιμεύει καὶ εἰς τὸ νὰ ὑποτρέφῃ καὶ ἐνισχύῃ παρ' αὐτῷ τὴν φιλοπατρίαν, οἷτω δ' ἅμα καὶ τὴν τάσιν τοῦ νὰ ἐκπληροῖ πιστῶς τὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα πρὸς τε τὴν στενωτέραν καὶ τὴν εἰρυντέραν πατρίδα του. Δι' ὅμοιον λόγον καὶ ἡ γεωγραφικὴ διδασκαλία δὲν πρέπει νὰ περιορίζηται μόνον εἰς τὴν στενωτέραν τῶν μαθητῶν πατρίδα, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπεκτείνηται εἰς τὴν ὅλην μεγάλην πατρίδα αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα ὑποκείμενον τῆς ἱστορικῆς καὶ τῆς γεωγραφικῆς διδασκαλίας εἶναι οὐχὶ ἡ στενωτέρα ἀλλ' ἡ δλη πατρίς τοῦ μαθητοῦ.

Οὔτω κατορθοῦμεν ἀσφαλέςτατα νὰ διεγείρωμεν τὸ ἄμεσον τῶν μαθητῶν διαφέρον. Συγχρόνως δ' ἐργαζόμεθα καὶ ἀπὸ ἄλλης ἐπόψεως διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς. Ὅπως ἤδη πολλάκις ἐτονίσσαμεν, οἱ μαθηταὶ θὰ δράσωσιν ἡμέραν τινα ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Διὰ τοῦτο δὲ πρέπει, ἤδη ἐν τῷ σχολείῳ, νὰ προπαρασκευάσωμεν αὐτοὺς πρὸς τοῦτο καὶ μάλιστα διὰ τὸν τρόπον ἐκεῖνον καὶ τὰς καταστάσεις ἐκεῖνας ἐν αἷς οἱ πλείστοι τούτων θὰ ἐπιζητήσωσι καὶ θὰ εὐροσιν ἔδαφος ἐνεργείας, ἤτοι διὰ τὴν πατρίδα αὐτῶν. Καὶ ἔνεκ' ὅρα τοῦ λόγου τούτου ἀπαιτεῖται, ὅπως ἐν παντὶ μαθήματι ἐξετάζωμεν τὰν-

τικείμενα τῆς πατρίδος τῶν μαθητῶν καὶ μάλιστα τὰ νῦν ὑπάρχοντ' ἀντικείμενα καὶ τὰς νῦν σχέσεις καὶ καταστάσεις. Ὅπως δ' ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πρέπει νὰ γίνεται τοῦτο καὶ ἐν τῇ Φυσιογνωσίᾳ, τῇ Γεωγραφίᾳ, τοῖς Γλωσσικοῖς, τῇ Ἀριθμητικῇ κ. λ.

Τὰς ἰδέας ταύτας εἶχεν ἤδη ὁ *Pestalozzi* γράφων : « Ἀνθρώπε, δὲν ζῆς* μόνος ἐπὶ τῆς Γῆς· διὰ τοῦτο ἡ φύσις σὲ μορφώνει καὶ διὰ τὰς ἑξωτερικὰς σχέσεις καὶ καταστάσεις καὶ διὰ τούτων. Ὅσῳ πλησιέστερον πρὸς σέ, ὦ ἄνθρωπε, εὐρίσκονται αἱ καταστάσεις αὗται, τοσούτῳ σπουδαιότερα εἶναι διὰ τὴν μόρφωσίν σου, διὰ τὸν προορισμόν σου».

« Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ προσαρμόζωμεν τὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ πάντοτε πρὸς τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ, καὶ πάντα δὲ τὰ μέσα τῆς ἀναπτύξεως, καὶ πᾶν, ὅπερ θέλομεν νὰ πράξωμεν διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ, πρέπει νὰ συνδέωμεν πρὸς τὸ καλόν, ὅπερ πράγματι ὑπάρχει ἐν ἐκάστη χώρᾳ καὶ ἐν ἐκάστῳ τόπῳ».

« Τὰ πνευματικὰ καὶ φυσικὰ τῆς στοιχειώδους μορφώσεως μέσα πρέπει στερεῶς νὰ συνδέωνται πρὸς τὸν οἰκιακὸν βίον καὶ τὰς πραγματικὰς σχέσεις καὶ καταστάσεις τοῦ παιδός».

3. Ὅσον ἀφορᾷ νῦν τὰ **Φρονηματιστικὰ μαθήματα** γνωρίζομεν ἤδη ὅτι πρὸς κατανόησιν τῆς ἐνεστώσης κοινωνικῆς καταστάσεως εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τὴν προηγηθεῖσαν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν. Διὰ τοῦτο ἀρχόμεθ' ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων ἱστορικῶν γεγονότων καὶ προβαίνομεν κατ' ὀλίγον εἰς τὰ παρόντα. Ἄλλ' οἱ μαθηταὶ τῆς κατωτάτης τάξεως δὲν εἶναι ἀκόμη ὄριμοι διὰ τὴν ἀντίληψιν οὐδὲ τῶν ἀπλουστάτων ἱστορικῶν καταστάσεων καὶ γεγονότων. Παρ' αὐτοῖς κυριαρχεῖ ἡ **φαντασία**. Σύντομος καὶ βραχεῖα παρατήρησις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν λόγων αὐτῶν δεικνύει πόσον ὄλως ἀνθαιρέτως μεταβάλλουσιν οὗτοι τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα καὶ τὰς πραγματικὰς καταστάσεις καὶ οὕτω διὰ τῆς φαντασίας δημιουργοῦσιν ἑαυτοῖς ὄλως νέον κόσμον. Τὰ ἱστορικὰ δ' ὅμως γεγονότα πρέπει νὰ κατανοηθῶσι καὶ νὰ διατηρῶνται ἐν τῇ μνήμῃ ἀκριβῶς ὅπως ἔχουσιν ἐν τῇ πραγματικότητι : οὐδεμίᾳ ἐπιτρέπεται ἀνθαιρέτως μεταβολὴ αὐτῶν. Διὰ τὴν κατανόησιν ὅρ' αὐτῶν ἔχομεν ἀνάγκην πλὴν τῆς φαντασίας ἰδίᾳ μνήμης καὶ κρίσεως, αἵτινες δὲν ἔχουσιν ἀκόμη ἀρκούντως ἀναπτυχθῆ παρα τῷ ἕξαετεί ἢ ἑπταετεί παιδί.

4. Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων προσδιορίζομεν διὰ τὸ **πρῶτον σχολικὸν ἔτος** κατάλληλον ἐκλογὴν **παραμυθίων**, ἅτιν' εἶναι προϊόντα τῆς ἐλευθέρως, ὑπ' οὐδενὸς δεσμοῦ περιοριζομένης, φαντασίας. Χαρακτηριστικὰ σημεῖα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου συνδυάζονται ἐν τούτοις κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὅπως οὐδαμοῦ τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εὐρίσκονται. Ζῶα, μάλιστα δὲ καὶ αὐτὸ τὸ ἄχυρον καὶ τερμάχιον ἀνθράκος, διαλέγονται καὶ ἐνεργοῦσιν ἐν τοῖς παραμυθίοις τούτοις

ὅπως οἱ ἄνθρωποι, ἀκριβῶς δ' οὕτω καὶ ὁ παῖς φαντάζεται τὸν κόσμον. Ζωοποιεῖ τὰ πάντα, τὸ ὑπόβαθρον, τὴν ῥάβδον, τεμάχιον ξύλου, διαλέγεται μετὰ πάντων καὶ φαντάζεται ἕξ ἄλλου τὰ πάντα διαλεγόμενα. Κατὰ ταῦτα τὰ παραμύθια ἀνταποκρίνονται πληρέστατα πρὸς τὴν βαθμίδα τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἀφομοιώσεως τοῦ ἑπταετοῦς παιδός, δι' ὃ καὶ παίζων οὗτος ἀντιλαμβάνεται ταῦτα (*). Ἐντεῦθεν δὲ προέρχεται ἡ ἐπὶ τῷ παραμυθίῳ χαρὰ καὶ εὐχαρίστησις τοῦ παιδός, αἵτινες ταχέως διεγείρουσι παρ' αὐτῷ ζῶηρον διαφέρον. Τὸ διαφέρον δὲ τοῦτο δέν περιορίζεται εἰς τὰς ἐν τῷ παραμυθίῳ ἀναφερομένας πράξεις καὶ καταστάσεις, ἀλλὰ μεταφέρεται καὶ εἰς τὰ μετὰ τούτων συνδεόμεν' ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ διδάγματα.

Ἄλλὰ τὸ διαφέρον τῶν παιδῶν διεγείρεται εἰκόλως διὰ τῶν παραμυθίων καὶ διότι ταῦτ' ἐμφανίζουσι πάντοτ' ἀντικείμενα, αἵτινα εἶναι ἐν μέρει ἤδη γνωστὰ εἰς αὐτοὺς ἐκ τῆς ἀναστροφῆς ἢ ἐμπειρίας, ἣν κέκτηνται. Αἱ πράξεις οὐδαμοῦ συνδέονται πρὸς ὁρισμένον τρόπον ἢ χρόνον (πρὸβλ. τὴν συνήθη, κοινὴν μᾶλλον τῶν παραμυθίων ἀρχήν : Μιὰ φροῦν κ' ἕνα καρὸ ἦτανε κ. λ.). Τὰ δ' ἐνταῦθα περιγραφόμενα πράγματα, ζῶα, φυτὰ, ἀντικείμενα τέχνης, καὶ αἱ ἐνέργειαι αἱ ἀποδιδόμεναι τούτοις ἢ καὶ πραγματικῶς προσώποις, ἅμει δ' αἱ σχέσεις καὶ καταστάσεις, αἵτινες ὡς βάσις αὐτῶν ὑπάρχουντα, πάντα ταῦτ' ἔχουσιν ἔκλεχθῆ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε πανταχοῦ ἐμφανίζονται ἢ ἀκριβῶς τὰ αὐτὰ ἢ ὁμοιότατα τοῖς ἐν τοῖς παραμυθίοις. Λιὼ ταῦτα τὰ παραμύθια δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ὕλη ἐκ τῆς πατρίδος τῶν μαθητῶν εἰλημμένη (**). Λιὰ τούτου λοιπὸν ὅτι ἀρίζομεν διὰ τὴν φρονιματικτι-

(*) Πρὸβλ. γενικῶς περὶ τῶν ἐνταῦθα, ὅσα καὶ ἡμεῖς ἐγράψαμεν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Παραμυθίων, καὶ ἐν τῇ Ἐπετηρίδι, τεύχ. Β' σελ. 17—21 καὶ ὅσα πλὴν πολλῶν ἄλλων λέγει ὁ Klüber (das Märchen und die kindliche Phantasie) : «Ἐἶναι θαυμαστὸν πῶς τὸ παραμυθιον καὶ ἡ παιδικὴ ψυχὴ ἀμοιβαίως ἐνοουνοῦνται· συμβαίνει, ὡς εἰάν ἕξ ἀρχῆς ἑμοῦ ὑπῆρξαν καὶ ἑμοῦ ἀνεπτύχθησαν. Ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου προσελκύνει κατὰ κανόνα τὸν παιδα μόνον, ὅ,τι διαφέρει αὐτόν ἢ παιδας τῆς αὐτῆς πρὸς αὐτόν ἡλικίας· τὸ πέρα τοῦτου εἶναι δι' αὐτόν ξέγον, ἀδιανόητον. . . Ὑπὸ τοῦ παραμυθίου τοῦναντιον μετὰ χαρᾶς καὶ ἀπολαύσεως ἀγεται ὑπεράνω ὁρέων καὶ κοιλάδων, ξηρᾶς καὶ ἡλιόσσης, διὰ τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν ἀστέρων μέχρι τοῦ πέρατος τοῦ κόσμου, πάντα δὲ ταῦτ' εἶναι τόσον πλησίον δι' αὐτόν, τόσον οἰκστα καὶ καταληπτά, ὡς εἰάν αὐτός πανταχοῦ ἦδη ἔχη μεταδῆ, καὶ ὡς εἰάν σκοτειναὶ τινες ἐν αὐτῇ εἰκόνας διὰ μιᾶς θαυμασίως ἐφωτίσθησαν. Καὶ αἱ γούμφαι δὲ, καὶ αἱ νεράιδες, καὶ τὰ βασιλόπουλλα, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἐπιφανῆ πρόσωπα, αἵτινα διὰ τῶν παραμυθίων διδάσκονται, φαίνονται αὐτῷ τόσον φυσικὰ καὶ καταληπτά, ὡς εἰάν καθ' ὅλον του τὸν βίον ἔζη εἰς τὰ ἀνώτατα τῆς κοινωνίας στρώματα καὶ ὡς εἰάν εἶχε καθημερινούς συμπαίκτας πρίγκιπας καὶ πρίγκιπισσας. Ἐν ἐνὶ λόγῳ : ὁ κόσμος τοῦ παραμυθίου εἶναι ὁ κόσμος τοῦ παιδός, διότι εἶναι ὁ κόσμος τῆς φαντασίας. (Σ. Μ.)

(**) Πρὸβλ. Παραμύθια κ. λ. ὑπὸ Γεωργακάκι—Παυλίδου ἐν Σμύρνῃ. (Σ. Μ.)

Τελευταῖον δὲ τὰ παραμύθια εἶναι τοιαῦτα ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς γλώσσης, ὥστε δὲν εὐρίσκουσι μόνον οἱ παῖδες εὐχαρίστησιν ἐν αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἡλικία εὐχαρίστως ἀκούει ἢ ἀναγινώσκει ταῦτα. Εἶναι ὕλη κλασσική. Διὰ τοῦτο ὁ παῖς εὐχαρίστως καὶ κατόπιν ἐπανέρχεται εἰς ταῦτα καὶ οὕτως ἀναζωογονεῖ τὰ μετὰ τούτων συνδεόμενα διδάγματα. Οὕτω δ' ἡ παιδαγωγικὴ ἐπίδρασις αὐτῶν δὲν ἀπόλλυται, ὅπως συμβαίνει, ὡς τὰ πολλὰ, ἐπὶ τῶν κατὰ παραγγελίαν διηγημάτων καὶ ἱστοριῶν, ἃς ὀλίγον μετὰ τὴν διδασκαλίαν χρόνον οὐδεὶς ἐνθυμεῖται, οὔδ' ἀναγινώσκει ἐκ νέου. (*)

5. Διὰ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος ἐκλέγομεν ὡσαύτως φρονηματοστικὴν ὕλην ἀνάλογον πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν τοῦ παιδὸς ἀπὸ τῆς καθαρᾶς καὶ ἀπεριορίστου φαντασίας εἰς τὴν μετὰ κρίσεως ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Παρὰ τῷ ὀκταετῆ παιδί βεβαίως ἡ φαντασία εἶναι σπουδαιότητι καὶ ἰσχυροτάτη ἐτι. καὶ οὗτος μεταλλάσσει καὶ μετονομαίζει καὶ κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην τὰ παλγνία αὐτοῦ κατὰ πάντα δυνατὸν τρόπον. Ἀλλὰ συγχρόνως ἐμφανίζεται παρ' αὐτῷ καὶ ἡ κρίσις. Ὁ παῖς ἐπὶ μᾶλλον ἐμφανέστερον ἐκδηλοῖ τὴν ἀνάγκην νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀληθῆ φύσιν τῶν πραγμάτων, τὸν σκοπὸν καὶ τὴν σημασίαν αὐτῶν. Ἴδη αἱ πολλαὶ ἐρωτήσεις αὐτοῦ περὶ τοῦ διατι καὶ πρὸς τι προδίδουσι τοῦτο. Πρὸς τὴν πνευματικὴν ταύτην τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδ' ἀντιστοιχεῖ πληρέσταται ὁ Ροβινσών. Ἡ ὕλη αὕτη εἶναι ὡσαύτως πλήρης φαντασίας, καὶ οὐ μόνον ἐπιτρέπει αὐτῇ ἐλευθερώτατον στάδιον ἐνεργείας, ἀλλὰ καὶ μόνον διὰ ζωηρᾶς φαντασίας εἶναι δυνατὸν εὐκόλως καὶ σαφῶς νὰ κατανοηθῇ. Ἀλλ' ὅμως ἡ ἐνέργεια τῆς φαντασίας ἐκδηλοῦται ἐνταῦθα κατ' ὅλους διάφορον τρόπον ἢ ἐν τοῖς παραμυθίοις. Ἡ φαντασία ἐνταῦθα δὲν προχωρεῖ

(*) Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν παιδαγωγικῶν σφοδρότατ' ἀντεπεξήλθει ἐναγτίον τῆς εἰς τὸ σχολεῖον εἰσαγωγῆς τῶν Παραμυθίων ὁ μακαρίτης Παππαμάρκου· πρβλ. Τὰ ἀναγνωστικὰ τῶν μικρῶν Ἑλληνοπαίδων, τόμ. II σελ. 373—420. Ἐν τῇ Ἐπιλόγῃ τῆς μακρᾶς ταύτης πραγματείας λέγεται: Τοιαύτη τις εἶναι ἡ περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν παραμυθίων εἰς τὰ σχολεῖα γνώμη τοῦ Ziller καὶ τῶν ἀμφ' αὐτόν, ψυχολογικῶς δηλ. τέλος ἐσφαλισμένη καὶ παιδαγωγικῶς πληρμελεστάτη. Ἐχω τὴν πεποίθησιν, ὅτι σὺν τῇ χρόνῃ ἢ περὶ τῆς παιδευτικῆς δυνάμεως τῶν παραμυθίων παράδοξος αὕτη γνώμη τοῦ Ziller καὶ τῶν ἀμφ' αὐτόν θὰ καταγραφῇ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Μεθοδικῆς εἰς τὴν συστοιχίαν τῆς αὐτῆς κατηγορίας, ἐνθα εὐρηται καταγεγραμμένη καὶ ἡ περὶ τῆς παιδευτικῆς δυνάμεως τῶν σακχαρωτῶν στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου γνώμη τοῦ Bessedow. Ἀμφότεραι αἱ γνώμαι αὗται εἶναι τὸ αὐτὸ τοῦ λογισμοῦ παράπτωμα, ἐπιβεβαιουγ δυστυχῶς διὰ μίαν φοράν ἀκόμη τὸ ὑπὸ τοῦ Kohr ἐν πικρομοίαις περιστάσεσι βηθέν· «Ἄθυμία κατέχει τὸν ἄνθρωπον βλέποντα πόσον ἄνδρες ἔξοχοι μάταιως μοχλοῦσι πρὸς εὑρεσιν τῆς ἀληθείας καὶ πόσον κατὰ τὴν ζήτησιν αὐτῆς ἀπιστεῦτως ἀποπλανῶνται τῆς εὐθείας ἑδοῦ». Ἡ πρόρρησις τοῦ ἀοιδίου ἀνδρὸς δὲν ἐπηλήθευσεν, καὶ ἡμᾶς δὲ οὐδὲ θὰ ἐπκληθεύσῃ (Σ. Μ.).

πλέον τόσον τολμηρῶς πέρα τῶν ὁρίων τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἐνταῦθα κυριαρχοῦσα καὶ ἐξεγειρομένη φαντασία εἶναι ἡ φαντασία τῆς πράξεως, τὸ νὰ φαντάζηται τις δηλ. πῶς ὁ Ροβινσὼν θὰ βοηθήσῃ ἑαυτὸν κατὰ τὰς ποικίλας τοῦ βίου περιστάσεις. Πολλάκις οἱ παῖδες προτείνουσι τι, ὅπερ ἡ φαντασία αὐτῶν ἐπενόησεν, ἀλλ' ἀμέσως προβάλλει τὸ ἀδυσώπητον «*αὐτὸ δὲν γίνεται*». Ἡ φαντασία ἄρα πρέπει ἐνταῦθα νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν πραγματικότητα καθόλου, ἤτοι εἰς τὸ νὰ συνδυάζῃ τὸ πραγματικὸν κατὰ τε τὴν φύσιν καὶ τὰς ιδιότητας αὐτοῦ. Ἐι ἀνάγκη τῶν πραγμάτων καθορίζει τὴν πρόοδον τῆς διηγήσεως. Ἐπειδὴ λοιπὸν καὶ τὸ παιδικὸν πνεῦμα καθ' ὅμοιον τρόπον ἀναπτύσσεται ἀπὸ τῆς βαθμίδος τῶν παραμυθίων, διὰ τοῦτο ὀρίζομεν τὸν Ροβινσῶνα ὡς φρονηματιστικὴν ὕλην διὰ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος, καὶ οὕτω πρῶτοντες προσαρμοζόμεθα πρὸς τε τὴν βαθμίδα τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν παιδῶν καὶ πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν αὐτῶν δύναμιν, διὰ τοῦτο δ' εἴμεθα βέβαιοι ὅτι θὰ κερδίσωμεν καὶ τὸ διαφέρον αὐτῶν.

Βεβαίως δ' ὅμως ὁ Ροβινσὼν δὲν εἶναι ὕλη ἐκ τῆς Πατρίδος τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν εἰλημμένη, ἐν τῇ αὐστηρᾷ τῆς λέξεως σημασίᾳ, διότι ἡ πρᾶξις ὑπόκειται κατ' ἀρχὰς ἐν Βρέμη, εἶτα δ' ἐν τινι ἀπομεμονωμένῃ νήσῳ, μακρὰν ἐν τῷ ὠκεανῷ. Διὰ τοῦτο δὲ γίνεται λόγος περὶ πλοῦ, τρικυμίας, καρπῶν, φυτῶν καὶ ζώων ξένων χωρῶν κ. λ. Ἀλλὰ πάντα ταῦτ' ἔχουσι δευτερεύουσαν σημασίαν ἐν τῇ ὅλῃ διηγήσει. Καὶ πρῶτον μὲν δυνάμεθα νὰ παραστήσωμεν τὸν Ροβινσῶνα ὡς παῖδα ζῶντ' ἐν τῇ πατρίδι τοῦ μαθητοῦ, φοιτῶντ' ἐν τῷ αὐτῷ ἐν ᾧ καὶ οὗτος σχολεῖω, μεταβαίνοντ' εἰς ἐξοχὰς γνωστὰς τῷ μαθητῇ καὶ ἐπισκεπτόμενον τὴν παραλίαν, ἣν καθ' ἑκάστην ὁ παῖς βλέπει, καὶ τὸν λιμένα τῆς πατρίδος του μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ πολλῶν, μεγάλων καὶ πανταχούθεν ἐρχομένων πλοίων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ ὀλίγα ξέν' ὀντικείμενα, ἅτινα ἐν τῷ Ροβινσῶνι συναντῶμεν, δὲν πρέπει νὰ λησιμονῶμεν ὅτι ἐν τῇ ὅλῃ διηγήσει δὲν εἶναι ταῦτα τὸ κύριον, τὸ σπουδαῖον, ἀλλ' ἡ διαγωγή τοῦ Ροβινσῶνος καθ' ὅλου καὶ τὰ πράγματα εἰς ἃ αἱ ἐνέργειαι αὐτοῦ ἀναφέρονται. Τὸν Ροβινσῶνα γνωρίζομεν κατὰ σειράν, ὡς ὀκνηρὸν μαθητὴν, ὡς ἀμελῆ καὶ ἀδιάφορον μαθητευόμενον, εἶτα δ' ὡς ἄνθρωπον ἀπομεμονωμένον καὶ ἐγκαταλελειμμένον ἐν τῇ ἐρήμῳ νήσῳ του, καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἀρχιτέκτονα, κυνηγόν, θάπτην, γεωργόν, ἄλιον καὶ διδάσκαλον. Πᾶσαι αὗται αἱ ἐνέργειαι καὶ καταστάσεις εἶναι γνωστόταται καὶ εἰς τοὺς Ἑλληνόπαιδας, ὅπως καὶ τὰ πλεῖστ' ἀντικείμενα, εἰς ἃ αὗται ἀναφέρονται, ὡς τὸ σπήλαιον, οἱ λίθοι, αἱ αἴγες οἱ λαγωοί, ὁ ἀραβόσιτος, ὁ ἄρτος, τὸ κρέας, αἱ χύτραι, οἱ ἰχθύες κ. λ. Τὸ γνωστὸν ἄρα τοσοῦτον ὑπερτερεῖ τοῦ ξένου, ὥστε ἡ ὅλη διήγησις εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ἄνευ δυσχερείας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δε-

σμεύει τοὺς μαθητάς, διεγείρουσα τὸ διαφέρον αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα δὲν προσκρούομεν τῇ ἀρχῇ τῆς πατριδογνωσίας ὀρίζοντες τὸν Ροβινσῶνα ὡς φρονηματιστικὴν ἔβλην τοῦ δευτέρου σχολικοῦ ἔτους (*).

Πράττομεν δὲ τοῦτο τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσοις ἡ ἔβλη αὕτη εἶναι καταλληλοτάτη, ὅπως ἀναπτύξῃ τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν τῶν παιδῶν συνείδησιν, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ *Gräbner*, ἥτις μόνη δύναται γὰρ ληφθῆναι πρὸ ὀφθαλμῶν προκειμένου περὶ σχολείων.

Ἡ τύχη τοῦ Ροβινσῶνος φαίνεται κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ταύτην ὡς δικαία τιμωρία διὰ τὴν κουφύνοισιν, τὴν ὀκνηρίαν καὶ τὴν ἀπειθείαν αὐτοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς, ἡ δὲ τιμωρία αὕτη σωφρονίζει αὐτόν. Κατ' ἀρχὰς μὲν πράγματι προδίδει οὗτος μικρὰν μεταμέλειαν. Ὁξεῖα δ' ὅμως νόσος ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ ζοιηρὰν τὴν εἰκόνα τῶν γονέων, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοσοῦτον ἀγαπώσης αὐτὸν μητρός. Νῦν, τέλος, καταλαμβάνεται ὑπὸ βαθείας μεταμελείας. Τὰ εὐγενῆ φρονήματα καὶ συναίσθηματα, ἅτινα πρότερόν ποτε ἐνεφύτευσεν ἡ μήτηρ εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ, ἀφυπνίζονται νῦν, ἰδίᾳ δὲ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης κλονίζει πᾶσαν σκέψιν καὶ προᾶξιν αὐτοῦ. Πρὸς δὲ συνηθίζει εἰς τὴν ἐπίπονον καὶ καρτερικὴν ἐργασίαν. Καλύτερον δὲν εἶναι δυνατὸν γὰρ προφυλαχθῶσιν οἱ νέοι τῆς κουφότητος, ὀκνηρίας καὶ ἀπειθείας ἢ διὰ τῆς εἰκόνης ἐνὸς τόσον κοπιώδους καὶ ἀκατανόδου βίου· καλύτερον δὲν δύναται τις γὰρ διαπαιδαγωγίῃ αὐτοὺς πρὸς τὴν εἰλικρινῆ εὐλάβειαν, τὴν ἐπιμελῆ ἐργασίαν καὶ τὴν πιστὴν τοῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσιν ἢ δεικνύων φανερὰ τὴν εὐλογίαν τῶν πραγμάτων τούτων καὶ παρὰ ταύτην τὸ ἀνάθεμα καὶ τὴν κατάραν τῶν ἀντιθέτων.

Εἶναι δυνατὸν γὰρ χαρακτηρισθῆναι ὡς ἔλλειψις τῆς ἔβλης τοῦ Ροβινσῶνος, ὅτι ἐν τῷ κυρίῳ μέρει ταύτης λείπει ὁ *οἰκογενειακὸς βλος* μετὰ τῶν προτερημάτων αὐτοῦ. Ἡ σπουδαιότης δ' ὅμως καὶ ἀξία αὐτοῦ λαμπρότατα καταφαίνεται διὰ τούτου, ὅτι ὁ Ροβινσῶν διαρκῶς μετὰ τόσου πόνου ἐπιποθεῖ αὐτόν καὶ τοσοῦτον εὐτυχῆ συναισθάνεται ἑαυτὸν διὰ τὴν μικρὰν ἀποζημίωσιν, ἣν παρέχει αὐτῷ ὁ Παρασκευᾶς.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὸν *κοινωνικὸν βλον*. Ἡ ἀξία αὐτοῦ ἐξαιρεται κυρίως διὰ τούτου, ὅτι ὁ Ροβινσῶν στερεῖται τῶν ἀγα-

---

(*) Ἄρκει μόνον γὰρ γίνῃ κατάλληλος ἐπεξεργασία τῆς ἔβλης τοῦ Ροβινσῶνος καὶ γὰρ μὴ ἔχωμεν ὡς βᾶσιν διβλίον, ὅπερ ζητεῖ γὰρ διδάξῃ λεπτομερῶς τὸν παῖδα, ὅστις δὲν γνωρίζει ἀκόμη τὴν στενωτέραν αὐτοῦ πατρίδα, ὅλας τὰς γῆσους καὶ ὅλα τὰ πελάγη, δι' ὧν διέρχεται ὁ Ροβινσῶν, μὴ παραλείποι τὴν Μάλταν μὲν καὶ τὸ Γιβραλτάρ, τὰς παλαιὰς Ἡρακλείους στήλας (sic), καὶ ὅπερ παρουσιάζει ἡμῖν τὸν μικρὸν Ροβινσῶνα φιλοσοφοῦντα πρὸ τῶν μνημείων τῆς προγονικῆς θόξης, ἃ οὗτος συναγτᾶ κᾶμπτων τὸ Σούγιον ἢ ἐπισκεπτόμενος τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν. (Σ. Μ.)

θῶν τούτου, καὶ διὰ τοῦτο τοσούτων μὲν πραγμάτων στερεῖται, ἄλλα δ' αὐτὸς μετὰ πολλοῦ κόπου ἀναγκάζεται νὰ παρασκευάζῃ (κατοικίαν, καθίσματα, ἀλεξιβρόχιον, ἐνδύματα, πῦρ, μονόξυλον κ.λ. κ.λ.).

Ὅπως δὲ τὰ παραμύθια, οὕτω καὶ ὁ Ροβινσῶν παρέχει πλουσίαν εὐκαιρίαν πρὸς διδασκαλίαν καὶ ἄλλων μαθημάτων, ἰδίᾳ δὲ τῆς Φυσιολογίας. Εἶναι δὲ ταῦτα ζῆα π.χ. αἶξ, κύων, λαγῶδες—φυτὰ π.χ. δημητριακοὶ καρποί, εἶτα αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους, καὶ πρὸ πάντων πλῆθος ἀνθρωπίνων ἐνασχολήσεων, ἀναφερομένων ἰδίᾳ εἰς τὰ ἔργα τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ χειρωνακτοῦ.

Καὶ τὸ τελευταῖον δὲ πλεονέκτημα ἔχει ὁ Ροβινσῶν κοινὸν πρὸς τὰ παραμύθια. Πᾶς τις εὐχαρίστως ἀναγινώσκει αὐτόν. Ἐξασκεῖ τὴν γοητείαν αὐτοῦ ἐπὶ μικροῦς καὶ μεγάλους, καὶ ἐὰν ἔτι γνωρίζωσιν αὐτόν. Ἐν τούτῳ δ' ἔγκειται νέα ἀπόδειξις τοῦ πλουσίου περιεχομένου τοῦ Ροβινσῶνος καὶ τῆς ἐξόχου ἀπεικονίσεως αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸν Ροβινσῶνα, ὅπως καὶ τὰ Παραμύθια, ὡς ὕλην κλασσικὴν (*).

6. Κατὰ τὸ τρίτον καὶ τέταρτον σχολικὸν ἔτος προσεγγίζομεν ἤδη περισσότερον πρὸς τὴν πραγματικὴν ἱστορίαν διδάσκοντες ἱστορικοὺς μύθους. Διὰ τὸ τρίτον σχολικὸν ἔτος παρέχουσιν οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι ὕλην, ἣτις τελειότατ' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν βαθμίδα τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδός.

Καὶ πρῶτον οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι συνεχίζουσι τὴν πρόοδον καὶ μετὰ βασιιν ἀπὸ τῆς φανταστικῆς τοῦ παιδὸς ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου εἰς τὴν μετὰ κρίσεως γιγνομένην, ἧς ἀρχὴ ἦδη ἐγένετο κατὰ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος διὰ τοῦ Ροβινσῶνος. Καὶ οἱ ἡρωϊκοὶ μῦθοι ἀσχολοῦνται περὶ ὠραία τῆς φαντασίας δημιουργήματα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ περὶ ἱστορικὰ πρόσωπα, τόπους καὶ γεγονότα ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπόψεως οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι συνεχίζουσι τὸν Ροβινσῶνα, ἀπὸ δὲ τῆς δευτέρας προβαίουσιν περαιτέρω ἔτι.

(*) Ο πρῶτος κατανοήσας καὶ τονίσας τὴν παιδαγωγικὴν τοῦ Ροβινσῶνος σημασίαν εἶναι ὁ Rousseau, ὅστις ἐν τῇ γ' βιβλίῳ τοῦ Αἰμιλίου ἐν τῇ Γερμανικῇ μεταφράσει παρὰ Reclam, τόμ. I σελ. 299) λέγει : «Ἐπαιδῆ πάντως εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχωμεν βιβλία, ὑπάρχει ἔν, ὅπερ κατὰ τὴν ἀντιληψίν μου εἶναι ἡ ἐπιτυχεστάτη πραγματεία περὶ τῆς κατὰ φύσιν ἀγωγῆς· τὸ βιβλίον τοῦτο θὰ εἶναι τὸ πρῶτον, ὅπερ ὁ Αἰμιλίου μου θάναγνώσῃ, θάποτελῇ ἐπὶ μακρὸν τὴν ὅλην βιβλιοθήκην αὐτοῦ καὶ διαρκῶς θὰ κατέχῃ ἐν αὐτῇ ἐπιφανῆ θέσιν. Θὰ εἶναι τὸ κείμενον, οὗ πρὸς ἐρμηνείαν θὰ χρησιμεύσωσι πᾶσαι αἱ περὶ φυσιογνωσίας συζητήσεις ἡμῶν. Κατὰ τὴν πρόοδον ἡμῶν θὰ χρησιμεύῃ ἀναλόγως τῆς καταστάσεως τῶν γνώσεων ἡμῶν, ὡς ἡ Λυθία λίθος, καί, ἐφ' ὅσον τὸ καλαισθητικὸν ἡμῶν συναίσθημα δὲν θὰ ἔχῃ διαφθορῇ, ἡ ἀνάγνωσις αὐτοῦ θὰ εὐχαρίστη ἡμᾶς εἰς πᾶσιν ἐποχῇν. Ποῖον εἶναι λοιπὸν τὸ θαυμάσιον τοῦτο βιβλίον; Εἶναι ὁ Ἄριστοτέλης; εἶναι ὁ Πλίνιος; εἶναι ὁ Buffon; Οὐχί, εἶναι ὁ Ροβινσῶν Κροῦσος». (Σ. Μ.).

Οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι ἀντιστοιχοῦσι καὶ πρὸς τὴν βαυμίδα τῆς ἀφομοιώσεως, εἰς ἣν εὐρίσκονται γῦν οἱ παῖδες, ἰδίᾳ, διότι παῖδες τῆς ἡλικίας ταύτης δι' οὐδενὸς ἄλλου γοητεύονται καὶ δεσμεύονται τόσον, ὅσον διὰ τῆς ἀναπτύξεως ἐκτάκτου ἰσχύος τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ σώματος. Τὸν τολμηρὸν καὶ ἰσχυρὸν συμπαιλοῦσιν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ παῖδες, παρακολουθοῦντες μετὰ τοῦ μεγίστου διαφέροντος τὰς πράξεις καὶ τὰς τύχας αὐτοῦ. Διὰ τίνος δ' ἄλλης ὕλης ἢ ἢτο δυνατὸν νῶν-ταποκριθῶμεν πρὸς τὴν τοιαύτην τάσιν τοῦ θυμικοῦ τῶν παιδῶν ἢ διὰ τῆς τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων; Ὅποιαν ἀξιοθαύμαστον, ὑπεράνθρωπον ἰσχὺν βουλήσεως καὶ δυνάμιν σώματος δεικνύουσι πάντες ἐν τῷ ἀγῶνι, ὁ Ἰηρακλῆς, ὁ Θησεύς, ὁ Ἰάσων, τὰ πρόσωπα τῶν ἠθραϊκῶν μύθων καὶ περαιτέρω οἱ ἥρωες τοῦ Ἰρωικοῦ πολέμου! Διὰ κλασσικῶν λέξεων λέγει περὶ τοῦ πράγματος ὁ Lange ἐν τῇ γνωστῇ *Ueber Apperception* μονογραφίᾳ αὐτοῦ:

«Μία ἰδέα δεσπόζει ἄνευ ἐξαρχέσεως κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν παντὸς ἀνθρώπου· αὕτη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς τελειότητος, ἢ βέλτιον εἰπεῖν· μία τάσις εὐρίσκειται πλησιέστατα τῷ θυμικῷ τοῦ παιδός, ἢ διὰ τῆς δράσεως ἀπέδειξις τῆς δυνάμεως, ἢ χαρὰ ἐπὶ τῇ ἰσχυρᾷ βουλήσει καὶ τῇ ἡρωϊκῇ δράσει. Ἄς μεταβῆ τις εἰς τὰ μέρη, ὅπου παίζουσιν οἱ παῖδες. Μόνον ἔξοχος δύναμις, σωματικὴ ἰκανότης καὶ δραστηρία βούλησις ἐκτιμῶνται ἐνταῦθα. Εἰς ἐκεῖνον, ὅστις πάντοτε νικᾷ εἰς τὰς στρατιωτικὰς παιδιὰς καὶ τὴν πάλιν διὰ τῆς σωματικῆς ἰσχύος ἢ τῆς πνευματικῆς ὑπεροχῆς, ὑπακούει ὅλη ἡ ὁμάς. Τοῦναντίον οὐδόλως διακρίνεται οὐδ' ἐκτιμᾶται ὁ ἀσθενικός, ὁ χαλαρὸς χαρακτήρ, ὅσον καὶ ἂν δεικνύη καλοκαγαλίαν καὶ εἰρηνικότητα. Τὸν μετ' ὅλων τῶν προτερημάτων τῆς καρδίας, ἀλλ' ἀδέξιον *Pestalozzi* ἐνέπαιζον οἱ ὁμήλικοι, τὸν δ' ἰσχυρὰν βούλησιν ἔχοντα καὶ δεξιὸν τοῦ Ἄουτάγουσ ἐγγονον ἐκλέγουσι βασιλέα οἱ παῖδες τῶν Μήδων. Μετ' ὀπίσεως χαρᾶς ἀκροᾶται ἡ νεανικὴ ἡλικία τῶν διηγήσεων περὶ παλαιῶν τηλεκλείτων ἡρώων τῶν προϊστορικῶν χρόνων! Βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ δεχθῆ, ὅτι ἡ ἡλικία αὕτη εἶναι ἀναίσθητος πρὸς τὴν ἐπιείκειαν καὶ τὴν πραότητα τῆς διαθέσεως καὶ τὴν ἀγνότητα τοῦ θυμικοῦ τὴν παρατηρουμένην εἰς τοὺς ἥρωας τούτους. Ἄλλ' ὅ,τι ζωηρότατα συγκινεῖ αὐτούς, ὅ,τι πρὸ πάντων ἀρέσκει αὐτοῖς εἶναι ἡ ἀκατάβλητος σωματικὴ δύναμις καὶ ἡ μεγάλη τόλμη αὐτῶν. Ὁ παῖς ἔχει ἀνάγκην ἑνὸς ἡρώος, ὃν νὰ ἐννοῆ, δι' ὃν νὰ ἔχη ζωηρὸν διαφέρον, πρὸς ὃν νὰ μιλλᾶται—δι' ὃ δότε αὐτῷ τάχιστα τὸν ἥρωα τοῦτον, οὕτινος τὸ παράδειγμα ὡς φωτεινὴ τις λυχνία ἢ ἢ φωτίζει τὴν πορείαν του ἐν τῷ βίῳ».

Ἡ προτίμησις αὕτη, ἣν δεικνύει ἡ νεαρὰ ἡλικία πρὸς τὴν ἔξοχον δύναμιν τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ σώματος, συντελεῖ πλεῖστον εἰς τὴν

εὐκόλιαν τῆς κατανοήσεως τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων καὶ εἰς τὴν διέγερ-
σιν τοῦ σχετικοῦ διαφέροντος. Ὅ,τι δὲ τοῦναιτίον θὰ ἠδύνατο νὰ
δυσχεράνη τὴν κατανόησιν καὶ τὴν γένεσιν τοῦ διαφέροντος, εἶναι αἱ
διὰ τοὺς παῖδας τῆς σήμερον *ξενικαὶ πῶς σχέσεις καὶ καταστάσεις*
τῶν χρόνων ἐκείνων. Οὕτω π. χ. τελείως ἄγνωστα εἶναι εἰς τοὺς παῖ-
δας ἐκ τοῦ σημερινοῦ βίου ὁ ὄπλισμός, αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις καὶ ὁ
βίος τῶν ἡρώων, διὰ τοῦτο δὲ δὲν δύνανται νὰ σχηματίσωσι σαφῆ
τινα καὶ ἐποπτικὴν τούτων εἰκόνα. Πλήν τούτων, ἐκτὸς ὀλίγων μύ-
θων ἀναφερομένων εἰς τὴν πατρίδα τοῦ μαθητοῦ, τὰ ἐν τοῖς λοιποῖς
ἀναφερόμενα διαδραματίζονται εἰς χώρας πολὺ μακρὰν κειμένας καὶ
ἀγνώστους τῷ μαθητῇ, λαμβανομένου πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι πρόκειται
περὶ μαθητῶν τοῦ τρίτου σχολικοῦ ἔτους, οἵτινες δὲν γνωρίζουσιν
ἀκόμη καλῶς τὸν νομόν, ἐν ᾧ εὐρίσκεται ἡ πατρίς αὐτῶν.

Ἐν πάσῃ δ' ὁμοῦ περιπτώσει τὰ ἐμπόδια ταῦτα δὲν εἶναι ἀνυ-
πέρβλητα. Ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸν ὄπλισμόν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐπο-
χῆς ἐκείνης δυνάμεθα νὰ διασαφηνίσωμεν τὰ μέρη αὐτοῦ ἢ ὑπομι-
μνήσκοντες τοὺς μαθητὰς πράγματα γνωστά(*), ἢ δεικνύοντες αὐτοῖς ἐκ
τινος μουσείου ἢ συλλογῆς θώρακας, ἀσπίδας, περικεφαλαίας, δόρατα,
βέλη, τόξα κλ. ἢ τέλος μετὰ τὴν διὰ τοῦ λόγου περιγραφὴν αὐτῶν
παρουσιάζοντες πρὸ αὐτῶν καὶ σχετικὰς εἰκόνας. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς
ξένας χώρας, ἐν αἷς συμβαίνουναι τὰ γεγονότα, δύναται εὐκόλως ὁ παῖς
διὰ τῆς φαντασίας νὰ ἔλθῃ εἰς ταύτας, ἐπωφελούμενος τὰς ἐκ τῆς
πατρίδος ἐποπτείας, ἀκριβῶς, ὅπως κατὰ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος
διέρχεται μετὰ τοῦ Ροβινσῶνος ὠκεανὸν ὅλον καὶ ἔρχεται εἰς τὴν ἔρη-
μον νῆσον αὐτοῦ. Ἐννοεῖται δ' ὅτι δὲν πρόκειται ἔνταῦθα ὁ μαθη-
τῆς νὰ λάβῃ σαφῆ γνῶσιν τῆς γεωγραφικῆς κατασκευῆς τῆς χώρας,
ἀλλ' ἀπλῶς νὰ μάθῃ τὴν θέσιν αὐτῆς, δι' ἃ ὑποβοηθῆ αὐτὸν πλεῖ-
στον καὶ κατάλληλος χάρτης.

Ἐν γένει δὲ τὰ ξενότροπ' ἀντικείμενα καὶ αἱ καταστάσεις, περὶ ὧν
προηγουμένως ἐγένετο λόγος, δὲν ἀποτελοῦσι τὸ κύριον τοῦ περιεχο-
μένου τῶν μύθων. Τὸ κύριον ἔνταῦθ' εἶναι σχέσεις καὶ γεγονότα ἐκ
τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ἀναφερόμενα εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν
φιλίαν, μάλιστα δὲ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε καὶ σήμερον τὰ αὐτὰ
ἢ ὁμοιότατα τούτοις ἐπαναλαμβάνονται πανταχοῦ, ἔνεκα δὲ τούτου αἱ
διηγήσεις αὗται, παρὰ τὰ ὀλίγα ξενότροπα, ἅτινα περιέχουσι, κατα-
νοοῦνται εὐκόλως ὑπὸ τῶν Ἑλληνοπαίδων πάσης Ἑλληνικῆς Γῆς,
οἵτινες καὶ μετὰ διαφέροντος παρακολουθοῦσι ταύτας. Διὰ τοῦτο λαμ-
βάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν ἐγγύτερον τῆς Ἀγωγῆς σκοπόν, τὴν

(*) Σχετικὸν παράδειγμα ἰδ. παρὰ Λάμπφ : Ὑποδείγματα διδασκαλίας, σελ.
216, προκειμένου περὶ κνημίδων (Σ. Μ.).

μόρφωσιν δηλ. ἀμέσου διαφέροντος, θερμῶς συνιστῶμεν τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους διὰ τὸ τρίτον σχολικὸν ἔτος.

Πρὸ πάντων δ' ὅμως ἐκλέγομεν τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους ὡς φρονηματιστικὴν ὕλην, διότι παρέχουσι θαυμάσιον καὶ ἔξοχον ὕλικὸν διὰ τὴν ἠθικὴν τῶν παιδῶν μόρφωσιν. Παρὰ τὴν σωματικὴν καὶ τὴν τῆς βουλήσεως ἰσχὺν ἐμφανίζεται ἰδίᾳ ἐνταῦθα ἡ πίστις ὑπὸ ποικίλας μορφάς, πρὸς τὸν βασιλέα, τὸν σύζυγον, τὸν φίλον, τὴν σύζυγον, πανταχοῦ δὲ καὶ πάντοτε μετὰ λαμπρῶν ἀποτελεσμάτων. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν μόνον, πῶς πάντες οἱ Ἀχαιοί, μετ' ὅλας τὰς ἀντιξοὺς περιστάσεις, παρομένοντες ἐπὶ 10 ἔτη ὑπὸ τὰ τεῖχη τῆς Τροίας χάριν τοῦ Μενελάου, ὡς σκεφθῶμεν τὴν Πηνελόπην, τὸν Ἀχιλλεῦα καὶ τὸν Πάτροκλον, τὴν Ἀλκίηστιν καὶ τὸν Ἀδμητον, πῶς πάντες οἱ Τρῶες ὑποφέρουσι χάριν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου κ.λ. κ.λ. Τοιαῦτα πρότυπα ἀκαταλίποσι βλαβεῖαν ἐντύπωσιν εἰς τὴν εἰμασίμητον ψυχὴν τῶν παιδῶν καὶ ἰσχυρῶς ἢ παρορμήσωσιν αὐτοὺς πρὸς ἀμίλλαν, τοσοῦτο μῦλλον, ὅσῳ ἡ πίστις εἶναι μία τῆς ἠθικότητος πλευρά, ἣν ἤδη ἀπὸ τῆς μικρῆς ἡλικίας οἱ παῖδες κατανοοῦσι καὶ δι' ἣν ἐνθουσιῶσι. Μεγάλην δ' ὅμως σπουδαιότητα ἔχει καὶ τοῦτο, ὅτι ἐν ταῖς διηγήσεσι τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων κάλλιστα δείκνυνται καὶ τὰ ὀλέθρι' ἀποτελέσματα τοῦ κακοῦ. Δι' ἀλήθειαν : «ὅ,τι σπείρη τις ἢ ἀθερίσῃ», καὶ ὅτι «τὸ κακὸν πάντοτε κακὸν πάλιν ἔχει ὡς ἐπακολούθημα» εἶναι ἀδύνατον νὰ παρασταθῶσι καταληπτότερον εἰς τοὺς παῖδας καὶ βλαβύτερον νὰ διεισδύσωσιν εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῶν ἢ διὰ τῶν μύθων τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων· ἡ οὕτω δὲ δημιουργουμένη συνείδησις αὐτῶν ἢ ἀξασκῆ διαρκῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν.

Ἐκεῖνο δ' ὅμως, ὅπερ παρέχει εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους ἰδιαιτέραν ἀξίαν, εἶναι ἡ φυσικὴ ἀλήθεια τῶν χαρακτήρων. Οἱ πρὸ ἡμῶν ἐνταῦθα ἐμφανιζόμενοι δὲν εἶναι τέλειοι τύποι τῆς ἀρετῆς, ἀλλ' ἀνθρώποι μετ' ἀνθρώπων ἐλαττωμάτων καὶ ἀτελειῶν, ὅπως καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι πολλάκις ἐμφανίζονται. Οὐδεὶς τῶν ἡρώων, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἐπιφανέστατος τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου ἦρως Ἀχιλλεὺς εἶναι τελείως ἀπηλλαγμένος ἐλαττώματός τινος. Ὁ σκοπὸς τῆς ἠθικοποιήσεως οὐδαμοῦ ἐκδηλοῦται, οὐδὲν εἶναι πεποιημένον καὶ ἀφύσικον. Ἀκριβῶς δ' ἡ φυσικότης τῆς ὕλης ταύτης, ἐν ἣ τελείως ἀντικατοπτρίζεται ὁ πραγματικὸς βίος, δεσμεύει τοὺς παῖδας καὶ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἀπὸ ἠθικῆς ἐπόψεως πολλῶ ἰσχυρότερον καὶ διαρκέστερον ἢ πᾶσα ἄλλη ἀηδὴς ὕλη χλιαρῶν ἡρώων ἢ ἀδολεσχούντων περὶ τῆς ἀρετῆς ἀτόμων, ἣν συνήθως διδάσκουσι τοὺς παῖδας τῆς ἡλικίας ταύτης, πρὸς ἣν δ' ὅμως οὗτοι ταχέως συναισθάνονται ἀπαστροφῆν.

Οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι τέλος ἀξίωσι νὰ προτιμῶνται ἄλλης διηγη-

ματικῆς ὕλης διὰ τὸ ἱστορικὸν αὐτῶν περιεχόμενον (*). Οὗτοι παρέχουσι τόσον ζωηρὰν καὶ ἐποπτικὴν εἰκόνα τοῦ βίου τῶν ἡρώων καὶ παντὸς ἐν γένει ἀναφερομένου εἰς αὐτούς, οἷαν οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ δύναμεθα νᾶνεύρωμεν. Τοῦτο δ' ἔχει ἀνεκτίμητον ἀξίαν διὰ τὴν μετὰ ταῦτα διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας. Πόσον εὐκολώτερον κατανοεῖται εἴτα πᾶσα ἐποχὴ, ἐν ἣ οἱ ἡῤοες διαδραματίζουσι σπουδαῖον πρόσωπον, ὅπως π.χ. οἱ ἀγῶνες τῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν, ὁ ἱερός ἡμῶν κατὰ τὸ 1821 ἐναντίον τῶν βαρβάρων κατακτητῶν ἀγὼν κ.λ. Οἱ ἡρωϊκοὶ ἄρα χρόνοι ἀποτελοῦσι θαυμασίαν προπαιδείαν διὰ τὴν Ἱστορίαν, εἰς τὴν ὁποῖαν εἰσερχόμεθ' ἀπὸ τοῦ τετάρτου σχολικοῦ ἔτους καὶ ἤτις ἀποτελεῖ διὰ τὰς λοιπὰς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τάξεις τὸ κύριον φρονηματιστικὸν μάθημα.

6. Παράλληλως πρὸς τὴν σειρὰν ταύτην τῆς φρονηματιστικῆς ὕλης ἀρχόμεθ' ἀπὸ τοῦ τρίτου σχολικοῦ ἔτους τῆς πραγματικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν ἰοησκευτικῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ βαθμηδὸν προχωροῦντες εἰς τε τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν.

7. Ἡ ἐκλογὴ τῆς ὕλης ἐν τοῖς λοιποῖς μαθήμασι καθορίζεται ὑπὸ τῆς Πατριδογνωσίας καὶ τῆς συγκεντρώσεως, περὶ ᾧ κατωτέρω ἐκ-

---

(*) Ὅπως πρῶτος ὁ Rousseau, κατὰ τὰν ἀνοτέρω εἰρημένα, διείδε καὶ ἐτόνισε τὴν σημασίαν τοῦ Ροβινσῶνος, οὕτω πρῶτος ὁ θεμελιωτὴς τῆς φιλοσοφικῆς Παιδαγωγικῆς Ἐρδαρτος ἐτόνισε τὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα τῆς Ὀδυσσείας. Ὁ Ἐρδαρτος ἐν τῇ Γενικῇ αὐτοῦ Παιδαγωγικῇ λέγει τάδε : *Δότε εἰς τοὺς παῖδας διήγησιν τινα τὸ διαφέρον αὐτῶν διεγείρουσαν, πλουσίαν εἰς γεγονότα, σχέσεις, χαρακτῆρας ἐν ταύτῃ ἄς ὑπάρχη αὐστηρὰ ψυχολογικὴ ἀλήθεια, καὶ μηδὲν πέρα τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν γνώσεων τῶν παιδῶν. Μηδεμίαν ἄς καταβάλληται ἀπόπειρα, ὅπως ἀπεικονισθῇ τὸ χεῖριστον ἢ τὸ ἄριστον. Μόνον ἤρεμὸς τις, αὐτὸ τοῦτο ἐν ἡμιληθάργῳ εὕρισκομένη ἠθικὴ τάσις, ἄς φροντίξῃ, ὅπως τὸ διαφέρον τῆς πράξεως ἀποκλίνῃ τοῦ κακοῦ καὶ κλίνῃ πρὸς τὸ ἀγαθόν, τὸ δίκαιον... Μίαν ἔτι ιδιότητα πρέπει νὰ ἔχη ἡ ὕλη αὕτη, ἵνα ἐπιδρᾷ διαρκῶς καὶ ἐντόνως : πρέπει νὰ φέρῃ ἐν ἑαυτῇ τὸν ἰσχυρότατον καὶ καθαρῶτατον χαρακτῆρα ἀνδρικοῦ μεγαλείου... Ἄς παρουσιάξῃ εἰς τὸν παῖδα ἄνδρας, ὧν εἰς ἐπιθυμεί καὶ αὐτὸς κατόπιν νὰ γίνῃ... Γνωρίζω μόνον ἓν μέρος, ὅπου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ζητηθῇ ἡ διήγησις αὕτη—τὴν κλασσικὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῶν Ἑλλήνων, καὶ εὕρισκω ἐν πρώτοις τὴν Ὀδύσειαν». Ὁ δὲ Otto Willmann, θεωρεῖ περαιτέρω προσόντα τῆς Ὀδυσσείας : α') ὅτι αὕτη καταδεικνύει τὴν σπουδαιότητα τῆς θαλασσίας συγκοινωνίας, τοῦ σπουδαιότατου ἐκείνου παράγοντος τῆς Ἑλληνικῆς ἀναπτύξεως καὶ προόδου. β') ὅτι ἄγει τὸν παῖδα διὰ τῆς Ἑλληνικῆς Γῆς διδάσκουσ' αὐτὸν ὡς διὰ παιδείας. γ') ὅτι διδάσκει αὐτὸν τὸν πολιτισμὸν τῆς ἀρχαιοτάτης ἐκείνης ἐποχῆς καὶ τὸν δημόσιον βίον αὐτῆς. δ') ὅτι διδάσκει τὴν πίστιν πρὸς τὸν σύζυγον καὶ τὴν σύζυγον, τὴν φιλοξενίαν καὶ τὴν ζωηρὰν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπην. ε') ὅτι προάγει τὸ συμπαιθικὸν καὶ κοινωνικὸν διαφέρον (πρὸς Willmann; Pädagogische vorträge έκδ. γ', σελ. 44 καὶ ἐξ.). Σ. Μ.

τενέστερον, καὶ ὑπὸ τῶν σχετικῶν παρατηρήσεων, ὡς ἐποησάμεθα πολλαχοῦ ἐν τῷ κεφαλαίῳ : Περὶ τῆς παιδαγωγικῆς σημασίας τῶν διαφόρων μαθημάτων.

Ἐὰν ἄρα θέλωμεν καὶ διὰ τῆς καταλλήλου ἐκλογῆς τῆς διδακτέας ὕλης νὰ ὑποβοηθήσωμεν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς τε διδασκαλίας καὶ τῆς ὁγωγῆς πρέπει κατὰ ταύτην νὰκολουθῶμεν τὰς ἀκολουθούς ἀρχάς, κατὰ τὰνωτέρω εἰρημένα :

Ἡ διδακτέα ὕλη πρέπει :

α'.) νὰποτελῇ συνεχές τι καὶ ἐνιαῖον ὅλον καὶ νὰ μὴ εἶναι κατατετμημένη εἰς πολλὰ καὶ ἄσχετα πρὸς ἄλληλα τεμαχίδια,

β'.) νὰ λαμβάνηται πρὸ πάντων ἐκ τῆς πατρὶδος τῶν μαθητῶν οὕτω κατορθοῦμεν καὶ τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν νὰ διεγείρωμεν διὰ τὸ ἐκάστοτε διδασκόμενον καὶ νὰ παρασκευάσωμεν αὐτοὺς καταλλήλως διὰ τὸν κατόπιν πρακτικὸν βίον,

γ'.) νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν τῶν μαθητῶν δύναμιν,

δ'.) νὰ εἶναι ἠθικῶς μορφωτικὴ, καὶ

ε'.) νὰ εἶναι διδακτικὴ.

Ἐὐνόητον δ' εἶναι ὅτι τὴν ὕλην, ἣν ἐκλέγομεν πρὸς διδασκαλίαν συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω τεθείσας ἀρχάς, πρέπει νὰ παρέχωμεν ἐν τῷ προσήκοντι μέτρῳ· ἀνάγκη δηλαδή νὰ διδάσκωμεν ἐκ ταύτης μόνον ὅ,τι εὐρίσκομεν ἀπολύτως ἀναγκαῖον πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδικωκομένου σκοποῦ· διότι, ἐὰν θελήσωμεν πολλὰ νὰ διδάξωμεν τὸ μὲν δὲν ἴα δύνηθῶμεν νὰ ἐπεξεργασθῶμεν ταῦτα δεόντως καὶ τότε δὲν κατανοοῦσι ταῦτα προσηκόντως οἱ μαθηταί, δὲν ἐπιτυγχάνομεν ἄρα τοῦ ἐπιδικωκομένου σκοποῦ, τὸ δὲ καταπονοῦμεν τὸ πνεῦμα τῶν μαθητῶν καὶ οὕτως ἐπέρχεται ἡ τόσον καταστρεπτικὴ διὰ τοῦς παῖδας πνευματικὴ ὑπερκόπωσις (*).

β'.) **Διάταξις τῆς ὕλης.**

1. Ἡ ἐπαλληλία.

Τὴν κατανόησιν τῆς διδακτέας ὕλης δυνάμεθα νὰ ἐυκολύνωμεν καὶ διὰ τῆς καταλλήλου διατάξεως αὐτῆς· καὶ πρῶτον πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν τοῦτο : κατὰ τίνα σειρὰν ἴα διατάξωμεν τὴν ὕλην, ἣν ἐξελέξαμεν πρὸς διδασκαλίαν συμφώνως πρὸς τὰς ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ τεθείσας ἀρχάς, ἢ, ἐν ἄλλαις λέξεσι, ποῖον μέρος τῆς ὕλης ταύτης θὰ διδάξωμεν πρότερον καὶ ποῖον μετὰ τοῦτο.

(*) Πρὸς. Max Offner, ἡ πνευματικὴ τῶν μαθητῶν κόπωσις κατὰ μετάφρασιν Δ. Μ. Γεωργακάκι (Σ. Μ.).

Εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου βοηθοῦσιν αἱ γνώσεις, ὡς ἔχομεν ἤδη ἐκ τῆς Ψυχολογίας.

Ἐκ τῆς Ψυχολογίας δηλ. γνωρίζομεν ὅτι διὰ νὰ κατανοήσωσιν οἱ μαθηταὶ τὸ ἐκάστοτε διδασκόμενον πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ἤδη ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν σχετικαὶ πρὸς τούτο παραστάσεις· ἐπειδὴ δὲ τοιαῦται παραστάσεις ὑπάρχουσιν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ παιδός, ὅστις τὸ πρῶτον ἔρχεται εἰς τὸ σχολεῖον, ἐκ τῶν ἀντικειμένων τῆς πατρίδος του, ταῦτα πρῶτα πρέπει νὰ διδάξωμεν αὐτόν, μόνον δὲ μετὰ ταῦτα καὶ τὰ συγγενῆ ἢ ὅμοια πρὸς αὐτὰ ἀντικείμενα τῶν ξένων χωρῶν. Κατὰ ταῦτα κατὰ τὴν διδασκαλίαν πάντων τῶν μαθημάτων πρέπει νὰ φροντίζομεν νὰ διατάττωμεν πρῶτα τὰντικείμενα, τὰς σχέσεις καὶ τὰς καταστάσεις τῆς πατρίδος τοῦ μαθητοῦ μετὰ δὲ ταύτας τὰς συγγενεῖς πρὸς αὐτὰς τῶν ξένων χωρῶν. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀναφέρεται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν *Φυσιογνωσίαν καὶ τὴν Γεωγραφίαν*. Ἐξισταστέον νῦν τί ποιητέον ὡς πρὸς τὴν Ἱστορίαν· πρέπει καὶ κατὰ ταύτην νὰ διδάσκωμεν τοὺς παῖδας πρῶτον τὴν Ἱστορίαν τῆς στενωτέρας πατρίδος αὐτῶν, καὶ εἶτα τῆς ὅλης Ἑλλάδος, κατὰ ταῦτα τοὺς Ἡπειρώτας παῖδας θὰ διδάξωμεν πρῶτον τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἡπείρου, τοὺς Μακεδόνας τὴν Ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας, τοὺς Σπαρτιάτας τὴν Ἱστορίαν τῆς Σπάρτης, τοὺς Κρητὰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης καὶ ἀφοῦ ἀποπερατώσωμεν ταύτην καὶ μόνον τότε καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς μεγάλης πατρίδος, τῆς ὅλης Ἑλλάδος; Βεβαίως οὐχί, τὸ μὲν διότι ἄνευ τῆς παραλλήλου ἐξετάσεως τῆς Ἱστορίας τῆς ὅλης Ἑλλάδος ἐνίοτε δὲ καὶ ξένων χωρῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοήσῃ ὁ παῖς δεόντως τὴν Ἱστορίαν τῆς στενωτέρας πατρίδος του, τὸ δὲ καὶ διότι περιοδοὶ τινες τῆς Ἱστορίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδος δυνατὸν νὰ περιέχωσι σχέσεις μᾶλλον πολυπλόκους ἢ αἱ προηγούμεναι ἢ σύγχρονοι ἄλλων μερῶν τῆς ὅλης πατρίδος ἢ καὶ ξένων χωρῶν.

Διὰ τοῦτο τὴν ἀνωτέρω γενικῶς τεθειῶσαν ἀρχὴν δὲν ἐφαρμόζομεν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ὅπως ἐν τῇ Φυσιογνωσίᾳ καὶ τῇ Γεωγραφίᾳ, ἀλλὰ κατ' ἄλλον τρόπον· ὅσακις δηλ. ἐν τῇ Ἱστορίᾳ πρόκειται νὰ εἰσέλθωμεν εἰς νέαν ἱστορικὴν περίοδον ἐξετάζομεν μὴ ἢ μυθικὴ παράδοσις ἢ ἢ ἱστορία τῆς ἰδιαίτερης πατρίδος τοῦ μαθητοῦ περιέχωσι κατάλληλα ὁμηγετήρια καὶ σημεῖα προσαρμογῆς διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς περιόδου ταύτης, εἰάν δ' εὔρωμεν τοιαῦτα φροντίζομεν νὰ τὰ χρησιμοποιήσωμεν. Οὕτω προκειμένου νὰ διδάξωμεν τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐν μὲν τῇ Χίῳ θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καταστροφῆς αὐτῆς, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τοῦ Πατριάρχου, ἐν Τριπόλει ἀπὸ τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἐν Ἡπείρῳ ἀπὸ τῶν ἡρωϊκῶν ἀγώνων τῶν Σουλιωτῶν κ.λ. Μάλιστα δὲ γνωστὰ ὄνόματα, παροιμίαι, ποιήματα μεγαλύ-

τερα ἢ μικρότερα, ἐγγύθιοι παραδόσεις (π.χ. φεγγαράκι μου λαμπρό, καράβι καραβιάκι ποῦ πῶς ἔγαιλό-ἔγαιλό, μίγνα σοῦ λέω δὲν ἔμπορῶ τοῦς Τούρκους γὰ δουλεῖω, παραδόσεις περὶ ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν, περὶ Διγενῆ Ἀκρίτα κ.λ. κ.λ.) δύνανται γὰ παρὰσχολοῦν ἕνα μασίαν ἀφρηθείαν καὶ σπουδαιοτάτην βοήθειαν διὰ τὴν κατανοήσιν τῆς Ἱστορίας.

Προκειμένου δὲ περὶ τῆς διατάξεως τῶν διαφόρων κυρίων τμημάτων τῆς Ἱστορίας πρέπει τὰ προσέχοντα ὅπως αἱ πρότερον διδακτέαι περίοδοι περιλαμβάνωσι τὴν κατανοήσιν τῶν εἰς διδασκόμενων· τοῦτο συνήθως κατορθοῦται ἂν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας προβαλόμεν κατὰ τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ αἱ καταστάσεις ἰθὺς αἰτίας, ὡς γνωστῶν, εἰς αἰτιώδη σχέσιν· τὰ προηγουμένα ἀποτελοῦσι τὰς αἰτίας τῶν ἐπομένων, διὰ τοῦτο εὐτελέστατα ταῦτα, ὡς ἄνευ ἀποτελέσματος, εὐκατανοῦνται εὐκολότερον, ἂν τὰ χρονικὰς προηγουμένα, αἴτια εἶναι καὶ αἴτια αὐτῶν εἶναι ἤδη γνωστὰ εἰς τοὺς μαθητὰς. Οἱ Περσικοὶ π.χ. πόλεμοι ἐννοοῦνται καταλλήλως μόνον εἰς διδάσκοντα πρὸ αὐτῶν τὴν Ἰωνικὴν ἐπανάστασιν· ἐκ τῆς ἱστορίας δὲ καὶ τῶν Περσικῶν πολέμων μόνον εἶναι δυνατὸν γὰ νοηθῆ ἢ ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων, ἐκ ταύτης ὁ φόβος τῆς Σπάρτης, ἐκ ταύτου ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, ἐκ τούτου ἡ ἡγεμονία τῆς Σπάρτης κ.λ.

Καὶ ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος τῶν μαθητῶν δὲν εἶναι ἀδιάφορος ἡ σειρὰ, καθ' ἣν ταῦτ' ἐμφανίζονται κατὰ τὴν διδασκαλίαν· εὐνόητον εἶναι ὅτι πάντα τὰντικείμενα ταῦτα δὲν εἶναι ἐξ ἴσου γνωστὰ εἰς τοὺς μαθητὰς· ὁ πόλεμος π.χ. εἶναι γνωστότερος τῆς ἀλώπεκος, ἢ αἷξ τῆς αἰγάγου κ.λ. Ἡ ἀφομοίωσις βεβαίως ἀπαιτεῖ, ἵνα διδάσκονται πρότερον τὰ γνωστότερα, διότι ταῦτα θάντι-λαμφάνονται εὐκολότερον οἱ μαθηταί· ἐκτός δὲ τούτου αἱ ἐξ αὐτῶν παραστάσεις θὰ παρέχουσιν εἴτα λαμπρὰς ὑπερθεσίας διὰ τὴν ἀφομοίωσιν καὶ τῶν ἥτων γνωστῶν πραγμάτων, ὅταν ταῦτα θὰ διδάσκονται. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἐξετάζομεν τὸν κόνα πρὸ τῆς ἀλώπεκος, τὴν αἶγα πρὸ τῆς αἰγάγου, τὸν κόνιελον πρὸ τοῦ λαγοῦ, τὴν πεύκη πρὸ τῆς ἐλάτης κ.λ.

Καὶ ἡ κατασκευὴ δὲ καὶ τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων, αἵτινα ἐέλουμεν γὰ διδάξομεν, εἴτ' ἀνήκουσι ταῦτα εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα τοῦ μαθητοῦ εἴτε μή, πρέπει γὰ λαμφάνονται πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν διάταξιν τῆς διδακτέας ὕλης.

α'.) Ἀντικείμενά τινα εἶναι ἀπλούστερα κατασκευασμένα ἢ ἄλλα, διὸ καὶ εὐκολότερον ἀντιληπτὰ· διὰ τοῦτο κατὰ τὴν διδασκαλίαν πρέπει γὰ προτάσσομεν ταῦτ' ἄλλων ἐχόντων μᾶλλον πολὺπλο-κον τὴν κατασκευήν.

β'.) Σπουδαίων ὡσαύτως εἶναι νὰ λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων. Εἰς τὰ φυσιογνωστικά μαθήματα ἔχομεν ἐνίοτε οὕτω μικρὰ φυτὰ ἢ ζῷα, ὥστε μέρη τινὰ τούτων δὲν δύνανται οἱ παῖδες νὰ ἴδωσι σαφῶς διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ, διὸ καὶ δὲν δύνανται νὰ σχηματίξωσι σαφῆ ἔποπτεῖαν αὐτῶν. Τοῦτο κατορθοῦται εὐκολώτερον ἂν οἱ μαθηταὶ ἐδιδάχθησαν πρότερον συγγενῆ εἶδη μεγαλύτερα. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τοιούτων οἰκογενειῶν καὶ τάξεων ἐξετάζομεν τοὺς μεγαλυτέρους ἀντιπροσώπους αὐτῶν πρὸ τῶν μικροτέρων.

Κατὰ ταῦτα δὴ τὴν ἐπαλληλίαν τῆς ὕλης πρέπει νὰ ἔχομεν ἐν νῶ τὰς ἀκολουθίας αἰχμῆς:

α'.) Ἐν' ἀντικείμενα διδάσκομεν μόνον, ἀφοῦ πρότερον ἐδιδάξαμεν συγγενῆ πρὸς ταῦτα τῆς πατρὶδος τῶν μαθητῶν.

β'.) Τὰς περιόδους τῆς Ἱστορίας τάσσομεν χρονολογικῶς καὶ κατὰ τὴν διδασκαλίαν προχωροῦμεν ἀπὸ τὰς προγενεστέρας εἰς τὰς ἐπιγενεστέρας.

γ'.) Ἐπὶ ἀντικειμένων τῆς πατρὶδος τῶν μαθητῶν διδάσκομεν πρῶτον τὰ μᾶλλον γνωστά, μόνον δὲ μετὰ ταῦτα τὰ ἥττον γνωστά.

δ'.) Ἀντικείμεν' ἀπλουστεράν τὴν κατασκευὴν ἔχοντα διδάσκομεν πρὸ τῶν μᾶλλον πολυπλόκων, ἐπὶ δ' οἰκογενειῶν ἔχουσῶν ἀντιπροσώπους λίαν μικροὺς προτάσσομεν τούτων τοὺς μεγαλυτέρους.

Ὅταν διατάττεται ἡ διδακτέα ὕλη συμφώνως πρὸς τὰς αἰχμῆς ταύτας προηγεῖται μίαντοτε τὸ εὐκολώτερον τοῦ δυσχερεστέρου καὶ προπαρασκευάζει τὴν κατανόησιν τούτου· οὕτω εἰς πᾶσαν βαθμίδα γεννῶνται παραστάσεις, αἵτινες διευκολύνουσι τὴν ἀφομοίωσιν τοῦ ἐπομένου, οὕτω δ' ἐφαρμόζομεν καὶ τὴν σπουδαίαν μεθοδικὴν αἰχμῆν τῆς προπαιδείας ἢ προπαρασκευῆς, τὴν ὁποίαν συντόμως δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν, ὡς ἑξῆς:

Ἡ διδακτέα ὕλη πρέπει νὰ διατάσσεται ἐπαλλήλως οὕτως, ὥστε ἕκαστον προηγούμενον νὰ προπαρασκευάζῃ τὴν κατανόησιν ἐπομένου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὰ φρονηματιστικά προκύπτει ἕξ ὧσων εἴπομεν ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ ἐκλογῆς τῆς ὕλης καὶ τοῦτο ὅτι τῆς κυρίως Ἱστορίας προτάσσομεν ἄλλην διηγηματικὴν ὕλην, Παράμυθια, Ροβινσῶνα καὶ Μυθολογικὰς παραδόσεις κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεισάν σειράν.

Τοῦτο δὲ πράττομεν, ὅπως ἤδη εἴπομεν, λαμβάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πνευματικὴν τῶν παιδῶν ἀνάπτυξιν. Παρατηρήσαμεν δηλ. ὅτι οἱ μαθηταὶ κατὰ τὰ πρῶτα σχολικὰ ἔτη ἀντιλαμβάνονται εὐκόλως τὰ προϊόντα τῆς φαντασίας, μόνον δ' ἀργότερον τὰ προϊόντα τῆς κρίσεως, καὶ ὅτι λογικὴ ἐξέτασις τοῦ πραγματικοῦ, ἐν εὐρυτέρῳ κύκλῳ,

εἶναι δυνατὴ μόνον ἐν ταῖς ἀνωτέραις τάξεσιν. Κατὰ ταῦτ' εἶναι δυνατὸν γὰ διακριθῶσι διάφοροι *βαθμίδες πρόσληψεως*, ἴτοι διάφοροι χρονικαὶ περίοδοι ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ, ὧν ἡ μὲν πρώτη εἶναι καταλληλοτάτη διὰ τὴν κατανόησιν τῶν παραμυθίων καὶ ἄλλης ὁμοίας διηγηματικῆς ἕλης, ἡ δὲ δευτέρα διὰ τὴν πρόσληψιν τοῦ πραγματικοῦ, ἀκριβῶς, ὅπως τοῦτο ἔχει ἢ εἶχεν ἐν τῇ πραγματικότητι, καὶ ἡ τελευταία διὰ τὴν κρίσιν ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ.

Μετ' ἀκριβεστέραν τιμὰ τῶν βαθμίδων τούτων τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἀφομοιώσεως τοῦ παιδὸς ἐξέτασιν, εὐρίσκομεν ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἀνθρώπινης αἰ ἀταὶ βαθμίδες παρουσιάζονται. Ὑπῆρξεν ἐποχὴ, καὶ ἦν ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τῶν ἐνηλίκων, ὅπως σήμερον ἐν τῷ τῶν ἡμετέρων παιδῶν, ἦρχεν ἡ ἀπεριόριστος τῆς φαντασίας δύναμις, ἡ δ' ἐνέργεια τῆς κρίσεως ἦτο ἀνεπαρκής, ἡ τοῦλάχιστον πολὺ περιορισμένη. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι οἱ μῦθοι τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Κατ' ὄλιγον ἡ φαντασία ἤρξατο προσορροϊσμένη πρὸς τὴν πραγματικότητα ἡ βαθμὶς αὕτη ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἐπικῇ ποιήσει, π. γ. ἐν τοῖς ἔπεσι τοῦ Ὀμήρου. Ἀργότερον δ' ὅμως πάντ' ἐπὶ μᾶλλον προέβαιεν ἡ μετὰ λογικοῦ καὶ κρίσεως ἀντίληψις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὰ πράγματα καὶ κατενοῦντο καὶ παρίσταντο, ἀκριβῶς, ὅπως εἶχον ἐν τῇ πραγματικότητι. Ἡ ἱστοριογραφία τῶν ἀρχαίων, π. γ. ἡ τοῦ Ἡροδότου, μαρτυρεῖ τοῦτο. Ἐξέως δὲ μετὰ πάντα ταῦτ' ἐπιηκολούθησεν ἡ κρίσις, ἡ σκέψις περὶ πάντος εἶναι καὶ γίνεσθαι, ὅπως ἀποδεικνύει ἡμῶν ἡ ἐμφάνισις καὶ ἀνάπτυξις τῆς Φιλοσοφίας ἐν ἀκολούθῳ τινὶ περιόδῳ.

Πάντως ἄρα παραλληλισμὸς τις ὑπάρχει μεταξὺ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου γένους.

Τὸ αὐτὸ δ' ἰσχύει καὶ ἐν τῇ Ἠλικῇ. Κατὰ τὴν πρώτην τοῦ βίου αὐτοῦ περίοδον ὑπακούει ὁ παῖς τυφλῶς εἰς τὰς διαταγὰς τῶν γονέων χωρὶς γὰ ἐννοῆσαι τὸ δίκαιον καὶ σκόπιμον αὐτῶν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐν τῇ νεανικῇ τῶν λαῶν ἡλικίᾳ ἔρχει τὸ κῦρος ἐνὸς προσώπου, εἰς ὃ οἱ ἄλλοι τυφλῶς ὑποτάσσονται (*). Ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἀρχηγὸν κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς τῶν Ἑλλήνων χρόνους, καὶ ἡ τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν Πατριάρχην παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἰουδαίοις εἶναι ἡ αὕτη τῇ τοῦ παιδὸς πρὸς τὸν παιδαγωγὸν αὐτοῦ.

(*) Τὴν ἐποχὴν ταύτην θαυμασιῶς ἀπεικονίζουσι οἱ λόγοι τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐν Ἰλ. Β. 203 :

Ὅθ μὲν πάντες βασιλεύσομεν ἐνθάδ' Ἀχαιοί.
Ὅθκ' ἀγαθὸν πολυκυραίνη' εἰς κοίρανος ἔστω,
εἰς βασιλεύς, ἢ εἴθε Κρόνου παῖς ἀγκυλομήτεω
σκῆπτρόν τ' ἡδὲ θέμιστας, ἵνα σφίσι βασιλεύῃ.

Μετὰ τὴν βαθμίδα ταύτην τῆς ἀναπτύξεως ἔπεται παρὰ τῷ παιδί ἐποχή, καθ' ἣν οὗτος ὑποτάσσεται τῷ παιδαγωγῷ, οὐχὶ μόνον διότι οὗτος ἀπαιτεῖ παρ' αὐτοῦ ὠρισμένα τινά, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ παῖς ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ βούλησις τοῦ παιδαγωγοῦ ὑπερέχει τῆς ἑαυτοῦ κατὰ τὴν ἠθικὴν ἀξίαν καὶ τὴν ἰσχύν. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν πλέον τυφλὴ ἀλλ' ἐκουσίᾳ ὑποταγή. Ἀνάλογον μεταβολὴν δεικνύει καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος. Τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις καὶ τῇ ἐποχῇ τῶν Πατριαρχῶν ἔπεται ἡ μόρφωσις πολιτειῶν καὶ ἡ ἐκδοσις νόμων. Εἰς τούτους ὑποτάσσονται οἱ πολῖται ἐκουσίως, ὅπως οἱ παῖδες κατὰ τὴν δευτέραν τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδα εἰς τὰς διαταγὰς τῶν γονέων.

Ἡ τρίτη καὶ ἀνωτάτη βαθμὶς ἀναπτύξεως παρὰ τῷ ἀτόμῳ εἶναι ἡ τῆς ἠθικῆς ὑποταγῆς, ἥτοι ἡ ἐποχή, καθ' ἣν τις ὑποτάσσεται εἰς τὰς ἰδίας ἠθικὰς ἀρχάς, καθ' ἣν ἄρα τὸ κῦρος μετατίθεται εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Τῇ βαθμίδι ταύτῃ ἀντιστοιχεῖ ἐν τῇ ἀνάπτύξει τῆς ἀνθρωπότητος ἡ ἐποχή, καθ' ἣν ὁ πολιτικὸς βίος διαρρυθμίζεται καὶ διοργανοῦται ἐπὶ τὸ σκοπιμώτερον.

Τὴν ἀναλογίαν ταύτην μεταξὺ τῆς ἀτομικῆς καὶ γενικῆς ἀγαπύξεως ἔν τε τῷ πνευματικῷ βίῳ καὶ τῷ ἠθικῷ παριστῶσιν ἐποπτικῶς οἱ Καθηγηταὶ *Rein* καὶ *Vogt* διὰ τοῦ ἐπομένου σχήματος :

Ἀνάπτυξις.

Α' - Πνευματικὴ (Θεωρητικὴ).		Β' - Ἠθικὴ (Πρακτικὴ).	
I. Ἀτομικὴ ἀνάπτυξις.	II. Γενικὴ ἀνάπτυξις.	I. Ἀτομικὴ ἀνάπτυξις.	II. Γενικὴ ἀνάπτυξις.
1. Φαντασία.	1. Μυθικὴ βαθμὶς κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Ἐπικὴ ποίησις. ("Ὀμηρος).	1. Τυφλὴ ὑπακοὴ εἰς ἐξωτερικὸν κῦρος.	1. Ἡρωϊκοὶ χρόνοι καὶ ἐποχὴ τῶν Πατριαρχῶν. Βίος ἐν τῇ ἀρχῇ τυφλὴ ὑποταγὴ ὑπὸ τοῦτον.
2. Τὸ πραγματικόν διαδραματίζει τὸ σπουδαιότατον πρόσωπον.	2. Ἱστορικὴ βαθμὶς. Ἱστοριογραφία ("Ἡρόδοτος).	2. Ἐκουσίᾳ ὑπακοή.	2. Διαμόρφωσις τῶν πολιτειῶν. Νόμοι.
3. Κρίσις ἐπὶ τοῦ πραγματικῶ.	3. Φιλοσοφία.	3. Ἠθικὴ ὑπακοή. Τὸ κῦρος μετατίθεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐκάστου. Κυριαρχία τῶν ἠθικῶν ἀξιωματῶν.	3. Διαμόρφωσις τοῦ πολιτικοῦ βίου ἐπὶ τὸ σκοπιμώτερον.

Κατὰ ταῦτα φροντίζοντες ἐν τῇ ἐκλογῇ καὶ τῇ διατάξει τῆς διδασκαλείας ἐκ τῶν φρονηματιστικῶν ὕλης νὰ φέρωμεν ταύτην εἰς συμφω-

νίαν πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀντίληψιν τοῦ παιδὸς λαμβάνομεν πρὸ ὀφθαλμῶν συγχρόνως καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὕλης ἀνθρώπινης. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν τοιαύτην τῆς ὕλης διατάξιν καλοῦμεν διατάξιν κατὰ τὰ στάδια τοῦ πολιτισμοῦ.

Διακρίνομεν δὲ τρία τοιαῦτα στάδια· ὁ *Ziller* λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυξιν διέκρινεν ἕξ. (*)

Δοκιμαί ἐγένοντο, ὅπως καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς μαθήμασι διαταχθῆ ἡ ὕλη κατὰ τὰ στάδια τοῦ πολιτισμοῦ (**). Ἄλλ' ὅμως μέχρι τῆς σήμερον δὲν εἶναι δυνατόν γὰ γένη λόγος περὶ ἐκανοποιητικὸν ἄπὸ τῆς ἐπόψεως ἐαυτῆς ἀποτελεσμάτων. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι προτιμώτερον κατὰ τὴν διατάξιν τῆς ὕλης γὰ φροετίζομεν, ὅπως ὀρίσομεν δι' ἐκάστην τάξιν καὶ δι' ἐκάστην χρονικὴν περίοδον εἰς πάντα τὰ μαθήματα τιαύτην ὕλην, ἣν εὐκόλως δύναται γὰντιληφθῆσιν οἱ παῖδες, λαμβανόμενης πρὸ ὀφθαλμῶν τῆς βαθμίδος τῆς ἀνευμαικῆς ἀναπτύξεως, ἐν ἧ οὔτοι εὐρίσκονται. Ἐάν δ' οὔτω προαιετή διατάξις, ἣτις οὐ, χρόνως ἀντιστοιχεῖ καὶ πρὸς τὴν προόδον ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ὕλης ἀνθρώπινης, συμπέπτωσιν αἱ βαθμίδες τῆς ἀφομοιώσεως πρὸς τὰς τὰς πολιτισμοῦ· πολλάκις ὅντοις θὰ συμβῆ τοῦτο, ἰδίᾳ ἐν τοῖς φρονηματιστικοῖς, ὅπως ἤδη εἶδομεν (***)).

(*) Τὰ στάδια ταῦτα ἐν συντόμῳ, ὅπως ἐκτίθενται ἐν *Jahrbuch d. V. F. W.* P., εἶναι : α') ἡ ἐποχὴ τῶν Πατριαρχῶν, β') ἡ τῶν Κριτῶν, γ') ἡ τῶν Βασιλέων, δ') ἡ τοῦ Χριστοῦ, ε') ἡ τῶν Ἀποστόλων, ς') ἡ ἐποχὴ, ἣτις κατὰ τὸ δυνατόν διαμορφοῦται κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ἐπιφύχου κοινωνίας, ἐπιγείου τινὸς τῶν οὐρανῶν βασιλείας. (Σ. Μ.).

(**) Πρὸβλ. τὸ ἐν τῇ προτύπῳ τῆς Ἰέννης γεγόμενον πρόγραμμα ἐκταταξίου Δημοτικοῦ σχολαίου διὰ τὴν Θυριγκίαν, ἰδίᾳ τὰ ἐπιζόμενα διὰ τὸ φυσιογνωστικὸν μάθημα, ὅπερ ἀκολουθεῖ τὴν σειράν : I, II καὶ III ἔτος φυσιογνωστικαὶ παρατηρήσεις ἐν τῇ πατρίδι, IV Βίος τῶν νομάδων καὶ κτηνηγῶν, V Γερμανία, VI Κατασκευὴ οὐκίας, μεταλλουργία, VII Μέσα συγκοινωνίας, VIII Ἠλεκτρισμός, Μαγνητισμός (Σ. Μ.).

(***) Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα περὶ παραλληλισμοῦ τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς γενικῆς ἀναπτύξεως πρὸβλ. καὶ ὅσα ἡμεῖς ἐγράψαμεν ἐν τῇ τρίτῃ Ἐπετηρίδι τοῦ Ἑλληνογερμανικοῦ Λυκείου ἐν σελ. 111—117. Πρὸβλ. περαιτέρω τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου *Guelhe* : «Οἱ νέοι ὀφείλουσι πάλιν ἀπ' ἀρχῆς γέρχωνται, καὶ ὡς ἄτομα γὰ διανύσιν τὴν ἐποχὴν τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ» καὶ τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου τῆς Καινιξβέργης φιλοσόφου : «Ὄφειλε ἡμεῖς γὰ ἡ ἀγωγή ἐν τοῖς ἀτόμοις γὰπομιμῆται τὴν κατὰ τὰς διαφόρους γενεὰς τῆς ἀνθρωπότητος μὴρφοσιν :» Ὁ δὲ *Willmann* ἐν *Didaktik als Bildungslehre*, τόμ. I, σελ. 72 καὶ ἐπ. τῆς τρίτης ἐκδόσεως, λέγει : «Ἡ ἀγωγή ἐργάζεται διὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἱστορίας, καὶ ὅσον αὐτὴ ἱστορικῶς παράγει τὸν γενόμενον ἀνθρώπον, ταχέως ἀνυψοῖ αὐτὸν εἰς τὸ ὕψος τοῦ παρόντος καὶ συντελεῖ, ὅπως ἀπὸ τινος ἐπόψεως τὸ ἄτομον κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς γενικῆς ἐπιδεκτικότητος διανύσῃ τὴν ὁδόν, ἣν τὸ ἀνθρώπινον γένος διήνυσεν κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων ἐν μόχθῳ καὶ ἀγῶνι. Ἔχει μέγα ἠέλγητρον γὰ παρακολουθῆσαι τις τὴν σκέψιν

Ἐὰν ἐν τῇ διατάξει τῆς ὕλης λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πρὸς ἀφομοίωσιν δεξιότητα τῶν μαθητῶν συμφώνως πρὸς τᾶνωτέρω, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει θὰ λείπωσι παραστάσεις καθιστῶσαι δυνατὴν τὴν κατανόησιν τοῦ νέου. Διὰ τοῦτο εὐκολώτατα τελεῖται ἡ πνευματικὴ προσοικειώσις τοῦ νέου, οὕτω δ' ἅμ' ἀναπτύσσεται καὶ τὸ ἄμεσον διαφέρον τῶν μαθητῶν.

2. Ἡ παραλληλία.

1. Τὴν ἀφομοίωσιν τοῦ ἐκάστοτε διδασκομένου διευκολύνωμεν, οὕτω δ' ὑποβοηθοῦμεν καὶ τὴν γέννησιν ἄμεσου διαφέροντος, ὅταν, κατὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ὕλης ἐκάστου μαθήματος, ἢν καθ' ἕνα ἔτος πρῶτα γὰ διδάξωμεν, λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τί κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος διδάσκεται ἐν τοῖς λοιποῖς μαθήμασιν.

Ἐἶδομεν προηγουμένως ἐν τῷ κεφαλαίῳ «ἐκλογή τῆς ὕλης» ὅτι ὡς φρονηματιστικὴν ὕλην διὰ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος ὀρίζομεν τὸν Ροβινσῶνα· εἰς τι μέρος τῆς ὕλης ταύτης γίνεται λόγος περὶ τοῦ ὅτι ὁ Ροβινσῶν ἔσπειρε καὶ ἐθέριζεν· ἀφοῦ ἐπεξεργασθῶμεν διδακτικῶς τὸ τμήμα τοῦτο ἐν τῷ φρονηματιστικῷ μαθήματι, εἶτα ἐν μὲν τῇ *Φυσιογνωσίᾳ* ἐξετάζομεν τὴν παρ' ἡμῶν σπορὰν καὶ τὸν θερισμὸν, ἐν τῇ *Γλωσσικῇ* διδασκαλίᾳ ἀναγινώσκομεν τεμύχια περὶ ἢ ἐπιμετροσχετικὰ πρὸς τὴν σπορὰν καὶ τὸν θερισμὸν, ἐν τῇ *Ἀριθμητικῇ* λαμβάνομεν τὴν ὕλην διαφόρων προβλημάτων ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τούτων τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ *Ἱχθυογραφίᾳ* Ἱχθυογραφοῦμεν ὄργανα χρήσιμα εἰς τὴν γεωργίαν καὶ ἐν τῇ *Ῥυθμικῇ* ἀσχολούμεθα περὶ ἄσματα ὑπόθεσιν ἔχοντα τὸν θερισμὸν ἢ τὸν θεριστὴν.

Ὅταν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς *Ἱστορίας* θὰ διδάξωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Κολόμβου ἀνακάλυψιν τῆς Ἀμερικῆς, ἐν τῇ *Γεωγραφίᾳ* ἐξετάζομεν τὴν Ἀμερικὴν, ἐν τῇ *Φυσιογνωσίᾳ* ἐξετάζομεν ἔρμα καὶ φυτὰ χαρακτηριστικὰ τῆς χώρας ταύτης, ἐν τῇ *Ἀριθμητικῇ* λαμβάνομεν τὴν ὕλην τῶν προβλημάτων ἐκ τούτων (βάμβακος, καφέ, σακχάρου κ.λ.) ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς *μητρικῆς γλώσσης* ἀναγινώσκομεν ποιήματα ἢ πεζολογικὰ τεμύχια ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἱστορίαν, τὴν Φυσιογνωσίαν ἢ τὴν Γεωγραφίαν τῆς Ἀμερικῆς καὶ κατὰ τὴν ὥραν τῆς

ταύτης, γὰ διὰ μᾶλλον ὀριζόμενος τὰς μεταξὺ τῆς ἀτομικῆς καὶ γενικῆς ἀναπτύξεως ἀναλογίας καὶ γὰ καθορισμὸν τίνων γύψων δύναται γὰ παράσχωσιν αὐταὶ εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἀγωγῆς. Ὁ Pestalozzi εὐχαρίστως ἔκαμνε τοιαύτας ἐρεῦνας χωρὶς γὰ δύναται γὰ χρησιμοποίησιν ταύτας διὰ τὸ σύστημά του. Καὶ ὁ Ἑρβάρτος δ' εἶπετο τῇ ἀρχῇ ταύτῃ συνιστῶν ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς ἁμογενείας τοῦ παιδικοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἡρωϊκὴν τῶν Ἑλλήνων ἐποχὴν, ὡς διδακτικὴν ὕλην τὴν *Ὀδύσειαν* διὰ τοὺς μικροὺς παῖδας», κ.λ. κ.λ. (Σ. Μ.).

Ῥωδικῆς ἐκλέγομεν ἱσομετα, ὑπόθεσιν ἔχοντα ταξίδια, τὸν βίον τῶν ναυτῶν καὶ τὰ ὅμοια.

Τὸ αὐτὸ φροντίζομεν νὰ πράττομεν καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ὅμοιαν περιπτώσιν, ἐκλέγομεν δηλ. ἐκ τῆς ὅλης ὕλης τῶν διαφόρων μαθημάτων διὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν, τὴν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος γινομένην, ἀντικείμενα συγγενῆ. Τὴν τοιαύτην παράλληλον ἐξέτασιν τῶν διαφόρων ἀντικειμένων ὀνομάζομεν *συγκέντρωσιν*.

Ὅπως δ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων ὑπεδηλώθη κατὰ τὴν τοιαύτην διάταξιν τῆς ὕλης ὀνομάμεθ' ἐκ τῆς ἐν ἑκάστη τάξει διδασκομένης *φρονηματιστικῆς ὕλης*, φροντίζομεν δ' ὅπως ἡ ὕλη τῶν λοιπῶν μαθημάτων τῶν ἐν τῇ τάξει ταύτῃ διδασκομένων συνδέηται ἢ ἀμέσως πρὸς ταύτην ἢ ἐμμέσως· οὕτω π. χ. ἡ Γεωγραφία τῆς Ἀμερικῆς συνδέεται βεβιαίως ἀμέσως πρὸς τὴν ἱστορίαν περὶ τῆς ἀνακαλύψεως αὐτῆς, ἀλλ' ἡ Φυσιογνωσία δὲν συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ μόνον πρὸς τὴν Γεωγραφίαν αὐτῆς καὶ ἡ Ἀριθμητικὴ οὔτε πρὸς τὴν ἱστορίαν οὔτε πρὸς τὴν Γεωγραφίαν, ἀλλὰ μόνον πρὸς τὴν Φυσιογνωστικὴν διδασκαλίαν· τοιαύτην τινὰ μορφήν λαμβάνει κατ' ἀνάγκην πλειστάκις ἡ σύνδεσις τῶν διαφόρων μαθημάτων, ἐπειδὴ δ' ὅμως καὶ κατὰ ταύτην τὰ διάφορα μαθήματα συνδέονται ἐμμέσως τοῦλάχιστον πρὸς τὴν φρονηματιστικὴν ὕλην, ὀνομάζομεν καὶ τὴν τοιαύτην σύνδεσιν *συγκέντρωσιν*.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρων δὲ παραδειγμάτων κατανοοῦμεν καὶ τὴν *συμβολήν*, ἣν ἡ συγκέντρωσις παρέχει εἰς τε τὴν ἀφομοίωσιν καὶ τὸ διαφέρον. Ὅταν ἡ ὕλη τῶν διαφόρων μαθημάτων διατάττεται κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς συγκεντρώσεως ἕκαστον μάθημα παρέχει ἀφομοιούσας παραστάσεις δι' ἄλλο, οὕτω δὲ καὶ ἡ ἀφομοίωσις εὐκολύνεται, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τούτου καὶ τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν εὐκολώτερον διεγείρεται.

Ἱερῆται δ' ὅμως ἐξ ἄλλου νὰ ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν πάντοτε ἡ σύνδεσις τῶν διαφόρων μαθημάτων νὰ γίνεται κατὰ τὸν τύπον καὶ ἐν τῇ ἐκτάσει, ἣν ἔδειξαν τὰ δύο παρατεθέντα παραδείγματα· διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐπιζητοῦμεν, ἐκφραζόντες τὰ πράγματα, τοιαύτας συνδέσεις· ὅσάκις εἶναι δυνατόν ἡ σύνδεσις αὕτη νὰ γίνεται φυσικῶς καὶ ἀβιάστως τότε ἐπιδιώκομεν αὐτήν, ἄλλως παραιτούμεθα ταύτης, διότι βεβιασμένη καὶ τεχνητὴ συγκέντρωσις οὐδόλως ὑποβοηθεῖ τὴν ἀφομοίωσιν οὐδὲ προάγει τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ καλύτερον εἶναι νὰ λαμβάνομεν τὴν ὕλην τῶν διαφόρων μαθημάτων ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου τῶν μαθητῶν ἢ τῆς ἐμπειρίας αὐτῶν· καὶ οὕτως ἔχομεν ὕλην διδασκαλίας ἐν μέρει γνωστὴν εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ ἄνευ συγκεντρώσεως.

2. Ἀλλ' ἡ συγκέντρωσις ἔχει καὶ ἀπὸ ἄλλης ἐπόψεως μεγίστην

σπουδαιότητα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς Ἀγωγῆς. Αὕτη θέτει ὡς κέντρον τῆς ὅλης διδασκαλίας τὰ φρονηματιστικά, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ μαθήματα σχετίζονται πρὸς ταῦτ' ἀμέσως ἢ ἐμμέσως. Διὰ τοῦτο αἱ ἐν τοῖς φρονηματιστικοῖς μαθήμασι γιννόμεναι παραστάσεις καὶ γνώσεις ἀναπλάττονται καὶ διαφωτίζονται πανταχόθεν οὕτω δὲ κτῶνται μεγίστην σαφήνειαν καὶ δύναμιν καὶ ὑπερτεροῦσιν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης πάσης ἄλλης ομάδος παραστάσεων. Τοῦτο δὲ καὶ πρέπει γὰρ συμβαίνει, διότι αἱ παραστάσεις αὗται ἀναφέρονται εἰς τὰς σχέσεις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν πλησίον, τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα καὶ τὸν Θεόν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ταύταις πρέπει γὰρ ὑποτάσσεται ἡ βούλησις, ὅπως ἀπαιτεῖ ὁ σκοπὸς τῆς Ἀγωγῆς. Συμβαίνει δὲ τοῦτο, ὅταν ὁ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ μαθητοῦ θρησκευτικὸς καὶ ἠθικὸς κύκλος τῶν παραστάσεων ἔχη τὴν ἀπαιτουμένην ἰσχύιν. ἥτις πολὺ πάλιν προάγεται ἀκριβῶς διὰ τῆς ὀρθῆς συγκεντρώσεως.

3. Τὸ πρόγραμμα.

I. Τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα. Ἀφοῦ ἤδη ἐμάχομεν πῶς θὰ ἐκλέγωμεν καὶ θὰ διατάττωμεν παραλλήλως καὶ ἐπαλλήλως τὴν διδακτέαν ὕλην εὐκόλως δυνάμεθα γὰρ ἐννοήσωμεν καὶ πῶς πρέπει γὰρ εἶναι συστηματικὸν τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ παιδαγωγοῦντος σχολείου. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο κατ' ἀνάγκην πρέπει γὰρ ἀκολουθεῖν καὶ γὰρ φυλάττει ἀπαρεγκλίτως τὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας ἐθέσαμεν εἰς τὰ τρία προηγουμένα κεφάλαια· κατὰ ταῦτα ἡ ὕλη, τὴν ὁποίαν θὰ περιλαμβάνῃ, πρέπει γὰρ εἶναι ἐκλελεγμένη, ὅπως ἐδηλώθη ἐν τῷ περὶ τῆς ἐκλογῆς τῆς ὕλης κεφαλαίῳ, καὶ εἶναι ἐπαλλήλως μὲν διατεταγμένη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς προπαιδείας, παραλλήλως δὲ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς συγκεντρώσεως. Καθ' ὅλου δυνάμεθα γὰρ διακρίνωμεν τὰκόλουθα εἶδη τῶν προγραμμάτων :

1) Ἐκεῖνο, καθ' ὃ διαιροῦμεν τὴν ἐξ ἐκστού μαθήματος διδακτέαν ὕλην εἰς τόσα κύρια τμήματα, ὅσα εἶναι καὶ τὰ ἔτη, καθ' ἃ τὸ μάθημα τοῦτο πρέπει γὰρ διδασθῆναι, ἰσχύομεν δὲ δι' ἕκαστον ἔτος ἐν τῶν τμημάτων τούτων, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπαναλαμβάνεται μετὰ ταῦτ' εἰς ἄλλην τάξιν ἐπὶ τῷ σκοπῷ βελυτέρας ἐπεξεργασίας, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τύπον ἐπαναλήψεως· τὰ δὲ διάφορα μαθήματα δὲν ἀρχίζομεν ἀμέσως ἐξ ἀρχῆς, ἀλλ' ἀναλόγως τῶν δυσχερειῶν, ὅς διὰ τὴν κατανόησιν των παρουσιάζουσι, ἐμφανίζονται ταῦτα ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὸ πρόγραμμα· οὕτως, ἀφοῦ διδάξωμεν κατὰ τὰ τρία πρῶτα σχολικὰ ἔτη τὴν φρονηματιστικὴν ὕλην, περὶ τῆς ὁποίας εἶπομεν ἀνωτέρω, ἀρχίζομεν τὴν διδασκαλίαν τῆς πραγματικῆς Ἱστορίας ἀπὸ τοῦ τετάρτου σχολικοῦ ἔτους· μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἀριθμητικῆς εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις δι-